

РОЗВІДКИ

Віталій Голець

●

КООПЕРАЦІЯ І НЕП (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Історіографія нової економічної політики взагалі, а кооперативного руху в умовах непу тим більше, має свої особливості, викликані відсутністю чіткого визначення самого змісту цього періоду вітчизняної історії, розумінням того, якою мірою обраний курс був спрямований на утворення вагомої і цілісної господарської системи. Мета нашої розвідки - визначити основні напрями дослідження кооперативного руху в умовах нової економічної політики в 20-х роках ХХ ст. та показати важливість даної проблеми для розвитку економіки незалежної української держави. Серед дослідників широко розповсюдилася думка про те, що неп був вимушеним відступом радянської влади, викликаним причинами політичного характеру, що в свою чергу створило про нього уяву як про всесильний конгломерат заходів, котрі не зачіпали структурні елементи економіки¹. Неп не зміг вирішити протиріччя між плановими «командними висотами» й ринковими відносинами, ідеологічно опинившись під пресом схеми «будівництва соціалізму в окремо взятій країні», - стверджують інші². «Неп був останнім невикористаним шансом Росії потрапити до лав цивілізованих країн», - переконує професор В.М. Шейко³. В історіографії 20-х років ХХ ст. продовжує зберігатися концепція непу «як вимушеного кроку, продиктованого обставинами, і який, відповідно, в політико-ідеологічній сфері являв собою жорстокий однопартійний режим, а в економіці - адміністративно-ринкову систему господарювання»⁴.

Безпосередньо з історії кооперації непівського періоду, включаючи відношення до неї більшовицької партії та радянської держави, видано велику кількість наукових праць. Більшість із них закінчується висновками про те, що завдяки керівництву партії і держави кооперація в ці роки досягла всебічного розквіту, переросла у свої вищі виробничі форми, забезпечивши «перемогу побудови соціалізму в СРСР»⁵. Лише в останні роки висловлювалася думка про те, що вихвалення розквіту непівської кооперації стало доповнюватися критичними роздумами про зруйнування її основних форм у кінці 20-х років, а також пошуком альтернатив, які здатні б були запобігти такому зламу⁶.

Заслугує на увагу питання про кооперативну теорію в умовах непу. Воєнно-комуністичний «експеримент» над кооперацією стимулював її пошуки, які відбувалися у двох напрямках: шляхом «вдосконалення» марксистського світогляду і повернення до класичної теорії, випробуваного практикою світового кооперативного руху, в тому числі і в дореволюційній Росії.

«Удосконалення» марксистського світогляду проявилось в спробах М.Л. Мещерякова, В.П. Ногіна, В.П. Мілютіна, М.Н. Скрипника С.П. Середи із окремих цитат К. Маркса і Ф. Енгельса, ідей і директивних настанов В.І. Леніна сконструювати щось подібне цілісній теорії кооперації в умовах непу⁷. У наукових доробках зазначених авторів з'явилися статті, розділи і книги «Маркс і кооперація», «Ленін і кооперація», «Соціалізм і кооперація» тощо. Разом з тим офіційна партійна пропаганда продовжувала третирувати класичні кооперативні теорії як дрібнобуржуазні.

Зазначимо, що незалежно від позиції партійного керівництва сама ситуація запровадження непу і початку відродження кооперації на характерних для неї організаційних принципах та загальних основах не могла не сприяти підвищеному інтересу громадськості до класичних кооперативних теорій. З'являється група вітчизняних авторів, які внесли значний вклад у

розвиток світової кооперативної думки, серед них були О.В. Чайнов, М.І. Туган-Барановський, Л.В. Меркулов, С.Л. Маслов, С.М. Прокопович, В.Ф. Тотоміанц, наукова діяльність яких розпочалася ще до революційних подій⁸.

З переходом до непу видання класичної кооперативної теорії частково, в тому числі й зазначених авторів, було відновлено. У першій половині 20-х років їх праці були перевидані, а частина з них написана заново. Це був період, коли провідні спеціалісти-кооператори повернулися на роботу в кооперативні центри і спілки. Однак з середини 20-х років література спеціалістів-кооператорів, як і самі автори, незважаючи на їх спроби відстояти свої концепції, все більше почала піддаватися критиці на сторінках партійних видань. 1927 р. став останнім, коли спеціалісти в галузі теорії кооперації мали можливість висловлювати свої ідеї. В цьому році вийшло друком друге видання книги О.В. Чайнова «Основні ідеї і форми організації сільськогосподарської кооперації», але вже зі значними скороченнями у порівнянні з виданням 1919 р. Не торкаючись перебігу подальших загальносоюзних проблем, зупинимося на історії вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу, яку можна умовно розподілити на чотири якісно відмінні один від одного етапи.

Перший етап - 20-і роки ХХ ст., коли про кооперативний рух писали в основному державні та партійні працівники, журналісти й публіцисти. Відсутність серед визначених дослідників професійних істориків та економістів суттєво вплинула на зміст і форму викладу матеріалу. Публікації відповідної пропагандистської спрямованості, де питання кооперації викладалися не просто популярно, а політологічно і з класових позицій, уславляли політику більшовиків і радянської держави. До таких належать праці М. Бухаріна, О. Рикова, М. Мешерякова, М. Кантора, П. Севрука, М. Власова, А. Лозового, П. Курача, Т. Охотнікова, М. Душкана. Відсутність історіографічного аналізу літератури та джерел суттєво позначилась на формі й змісті викладу матеріалу. Більше того, серед питань, поставлених цими авторами, на першому плані були одержавлення кооперативних структур та їх чітко-пропагандистська спрямованість⁹.

Разом з тим для літератури 20-х років характерна наявність значної кількості праць, де вузловими проблемами стояли питання створення й поширення кооперативної мережі серед населення, організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва, тенденцій у розвитку теорії і практики української кооперації та її періодизації. Поклали початок вивченню визначеної тематики роботи А. Челінцева, М. Балабанова, П. Мохора, П. Височанського, В. Целларіуса, М. Макарова, С. Дешка, П. Пожарського та ін.¹⁰.

Етапи розвитку кооперативної думки в Україні вивчав Павло Мохор у своїй праці «Од Баліна до Леніна», він уперше серед українських кооператорів зробив спробу визначити шлях поступового поширення ідеї асоціації від західноєвропейської до української інтелігенції у ХІХ ст. Особливої уваги заслуговують висновки автора про те, що в кінці ХІХ ст. розпочався період національного відродження української кооперації, пробудження українського народу, а разом з ним і збагачення кооперативної думки ідеєю необхідності культурно-освітньої діяльності¹¹.

Важливе значення для розвитку кооперативної теорії у досліджуваному періоді мала «Коротка історія кооперативного руху на Україні» П. Височанського. Зміст та форма висвітлення сторінок історії української кооперації, обрані автором, дають можливість неупередженого осмислення такого самобутнього явища в суспільстві, як віковичного прагнення людини до розв'язання проблеми поліпшення свого матеріального становища шляхом утворення господарської, самодіяльної організації, здатної забезпечити обмін, розподіл і споживання у відповідності з основними принципами та загальними засадами внутрішнього спілчанського життя.

У 1927 р. вийшла друком монографія «Кооперація на Україні» Є. Дешко, присвячена 10-річчю встановлення радянської влади. При її підготовці використані як опубліковані, так і неопубліковані матеріали українських кооперативних центрів, а також центрального статистичного управління про соціально-економічне становище і культурно-пропагандистську діяльність споживчої, сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації¹².

В історіографії 20-х років з'явилися праці, в яких розглядаються організаційні принципи та загальні основи кооперативного руху, так би мовити, в класичному їх розумінні. До таких праць належить «Короткий курс кооперації» О.В. Чайнова, в якому підкреслюється, що в управлінні справами «кооператив влаштовується так, щоб у ньому керували не представники капіталу, не ті, хто дав більше грошей на ведення кооперативної торгівлі чи виробництва, а ті трударі господарства, для обслуговування яких виник й існує кооператив»¹³. У теорії кооперації праці О.В. Чайнова мали неабиякий авторитет і сприяли становленню кооперативного руху.

Як свідчать джерела, готуючись до написання статті «Про кооперацію», В.І. Ленін уважно читав праці О.В. Чайнова, а в кремлівській бібліотеці вождя зберігалася 7 книг вченого¹⁴. Не підлягає сумніву, що вони мали свій вплив на формування теоретичного й практичного доробку партії у вигляді «кооперативного соціалізму», альтернативного комуністичній доктрині «воєнного комунізму»¹⁵.

У статті «Про кооперацію» В.І. Ленін зробив вирішальний крок у відступі від комуністичної доктрини, змінив точку зору на кооперацію як на капіталістичну форму господарювання. Якщо суть комуністичної доктрини полягала у запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку, а кооперація вважалася лише засобом переходу від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою колективізації сільського господарства, то уже в січні 1923 р. Ленін зазначав: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, мірою підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

В.І. Ленін у цій статті знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва у селян, і скільки б потім керівництво країною не переконувало суспільство, що колективізація є справою добровільною, йому не вдалося довести, що селянин-власник добровільно відмовлявся від свого господарства.

Ленінська концепція «кооперативного соціалізму» не була підтримана радянським керівництвом. Більше того, стаття розглядалася як методологія переходу від непу до колективізації й індустріалізації країни. «Смисл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести до комунізму»¹⁶. Як бачимо, теоретичного прориву в історії «кооперативного соціалізму» не відбулося. Не минуло й 5 років після появи статті, як всі її ідеї були поховані під запевненнями керівників держави про велике значення ленінського кооперативного плану для побудови соціалізму.

Вагомим внеском до ґрунтовних робіт з теорії і практики українського та міжнародного кооперативного руху визначеного етапу стали праці представників української діаспори І. Бородаєвського, В. Ковалю, М. Литвицького¹⁷. Окремі проблеми національного кооперативного руху розглядали Г. Айюлю та О. Бочковський, а особливості єврейської кустарно-промислової кооперації досліджував О. Мицюк¹⁸. На жаль, позитивні надбання української діаспори в розвитку кооперативного руху з політичних міркувань залишалися поза увагою радянського керівництва.

Отже, на першому етапі історії вивчення кооперативного руху автори публікацій намагалися в умовах непу пристосувати кооперацію до радянської влади, порушуючи при цьому основні організаційні принципи та загальні основи кооперативного життя.

Другий етап у дослідженні кооперативного руху в умовах непу у вітчизняній історіографії відноситься до 30 - сер. 50-х років. Масова колективізація сільського господарства й індустріалізація привели до різкого зменшення досліджень кооперації. До цього періоду належать репресії 30-х років, які розпочалися проти вчених і практиків кооперативної справи. До них належали О.В. Чайнов, М.Д. Кондратьєв, М.І. Туган-Барановський, їх послідовники в Україні О.К. Філіповський, І.П. Коротков та ін¹⁹.

У нових умовах дослідникам рекомендувалося вивчати і популяризувати колективізацію сільського господарства. У такому контексті «Короткий курс історії ВКП (б)», видрукований у 1938 р., проголошував безперспективність індивідуальних господарств і необхідність суцільної колективізації²⁰. В контексті зазначеного проголошувалися ліквідація кооперативів²¹. Перед країною поставало, на думку радянського уряду, два шляхи розвитку: об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства (колгоспи) або перехід до капіталістичного способу виробництва, пов'язаного з розоренням селян, посиленням куркульства і поразкою соціалізму в цілому.

Дослідження цього періоду ґрунтувалися на догматичних ідеях «Короткого курсу», які віднині були покладені в основу всіх праць з аграрної проблематики²². Додали плутанини у цю проблему святкування 20-річчя та 25-річчя з року «великого перелому», коли в історіографії з'явилися праці, присвячені суцільній колективізації та індустріалізації²³. У цей час з бібліотек регіонів відкликалися до центру всі праці по кооперації, а кооперативний рух розглядався як шлях переходу до соціально-економічних революційних перетворень на селі. Серед дослідників зазначеної проблеми були праці І.Г. Гордієнка, А.М.Сенька, П.П. Гуменюка, М.І. Цапка, О.П.

Ярошенка, С.М. Йофе, П.О. Химича, П.І. Лященко, В.П. Данилова та ін.²⁴.

Таким чином, у визначений період, по суті, зовсім не вивчалася проблема кооперативного руху, а якщо й згадувалася окремими дослідниками, то замовчувалося її значення як стимулятора розвитку селянського господарства. Жодного нового аспекту кооперації, на жаль, дослідниками не було розглянуто.

У наступному, третьому етапі вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України припадає на другу половину 50-х - 80-ті роки. Це був період, коли критика культу особи Сталіна позитивно вплинула на якість наукових досліджень, позбавила їх не тільки цитатно-ілюстративного викладу матеріалу, але й дозволила залучити в науковий обіг значні масиви фактичного матеріалу, зробити відповідні спостереження й узагальнення. Однак глибокого аналізу всього комплексу питань кооперативного будівництва за часів радянської історії зроблено не було. Більшість досліджень рясніли ідеологічними штампами, висновками про загострення класової боротьби та про зміцнення ролі партії й держави в керівництві кооперацією²⁵. Таких недоліків не позбавлені дослідження Є.І. Пенькова, М.П. Губенко, Л.Ф. Морозова, В.І. Хоріна, О.Ф. Чумака, М.А. Турецького, К.А. Рацького, С.П. Дніпровського, В.А. Цибульського, О.С. Меркулової, М.І. Мойсеєва, В.В. Гришаєва, А.М. Фрідмана, А.Г. Григор'єва, А.П. Клімова, В.С. Ростовського, В.А. Соболева, Г.А. Бугайова, П.І. Миненка, В.В. Апотія та інших²⁶.

Серед великої кількості монографій загального характеру про перехід радянської країни до непу²⁷, написаних у визначений нами період, виділяється ґрунтовне дослідження Ю.О. Полякова²⁸. Статистичні і архівні матеріали дали можливість авторові зробити глибокі соціально-економічні висновки про стан сільського господарства та визначити причини переходу до непу. Найважливішими серед праць радянських істориків 70-х рр. стали монографії В.П. Данилова, в яких відтворено цілісну картину соціально-економічного розвитку доколгоспного господарства країни, в тому числі місця в ній кооперації²⁹. Переважна ж більшість праць розглядає кооперацію лише через призму колективізації³⁰.

Дослідження радянських істориків з розвитку кооперації у період непу, поряд з іншими проблемами радянського суспільства, підсумовані в узагальнюючих працях³¹. З другої половини 80-х рр. в історичних дослідженнях розпочався пошук шляхів виходу з економічної і політичної кризи, в якій опинилася радянська система, що й спонукало до вивчення досвіду минулого, зокрема періоду нової економічної політики³².

Окрему групу дослідників українського кооперативного руху складають історики діаспори, серед яких чільне місце належить І. Витановичу³³ та О. Моргуну³⁴. Вони вводять у науковий обіг нові, невідомі вітчизняним історикам джерела, що дозволяють зробити принципово важливі висновки щодо характеру і особливостей періодизації та темпів розвитку української кооперації.

Четвертий етап дослідження проблеми розпочався з кінця 80-х - поч. 90-х рр. ХХ ст., коли принципово були названі головні вади радянської історіографії попереднього періоду як прояви вульгарного соціалізму, заполітизованості, догматизму, описовості та спрощення. Значним досягненням історичної думки стало визнання несумісності ідеї кооперації з практикою «ленінського кооперативного плану» та запровадженням командно-адміністративних методів тиску на кооперацію³⁵.

Історико-теоретичний аспект кооперативного руху цього етапу досліджували С.В. Кульчицький, В.І. Марочко, А.Г. Морозов³⁶. С.В. Кульчицький вивчав процес заміни ринкової економіки радянським комуністичним виробництвом та наслідки, до яких вони привели, показавши спробу ревізії комуністичних доктрин у їх найвразливішому пункті - аграрних і кооперативних відносинах. Після трьох років комуністичного будівництва партія змушена була перейти до непу. Запровадження нової економічної політики не вело, вважає автор, до соціалізму, воно просто означало припинення спроб побудувати комунізм у країні з переважно селянським населенням.

В.І. Марочко досліджував проблеми розвитку селянської кооперації в Україні, хронологічні рамки якої охоплюють період з 1861 по 1929 рік. Концепцію кооперації автор розглядає як складову частину наукової теорії суспільного розвитку, що включає організаційні і соціально-економічні підвалини кооперативного руху, визначає його місце і роль у житті певних верств населення.

А.Г. Морозов вивчав історію розвитку кредитних кооперативних відносин в Україні з початку заснування товариств до фактичного їх зникнення напередодні суцільної колективізації, наголошуючи на досвіді попередніх поколінь, що має важливе значення для з'ясування суті досліджуваної проблеми.

Історію кооперативного руху в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.) досліджував В.М. Половець, зосередившись на розвитку етапів її становлення, організаційних принципах, загальних основах та структурі кооперативної мережі регіону. Окремими розділами розглядаються питання відносин держави, земства і кооперації. У плані досліджуваної нами проблеми тут заслуговують на увагу теоретичні основи розвитку кооперативного руху³⁷.

Визначне місце в дослідженні історії формування та розвитку промислової кооперації належить російському історичному П.Г. Назарову, та він зосереджується переважно на загальнорадянських проблемах промкооперації³⁸.

Становленню ринкових відносин у споживчій кооперації присвятив наукову розвідку А.Ф. Шевченко. Перехід до ринкової економіки вимагав переосмислення діяльності кооперації в нових умовах і на новій основі. Заслужують на увагу висновки автора, що з «відносинами власності безпосередньо пов'язані питання демократизації економічного життя, розширення самостійності, поглиблення самоврядування»³⁹.

Дослідженню соціально-економічної природи кредитних спілок як кооперативної форми господарювання у фінансово-кредитній сфері присвятив свої монографії В.В. Гончаренко. Автор зазначає, що дискредитація кооперативної ідеї за радянських часів в очах широких верств населення призвела до втрати в суспільстві розуміння природи кооперативних організацій як «форми економічного самозахисту людей»⁴⁰. Відродження організаційних основ сільського кооперативу вивчав В.В. Зіновчук⁴¹.

Значний вклад у вивчення економіки України в період непу вніс В.В. Калініченко. Досліджуючи індивідуальне селянське господарство у 1921-1929 рр., він показав вплив непу на розвиток села, детально розглянув демографічну характеристику селянства та його працю, динаміку землекористування, забезпеченість селян худобою, реманентом і будівлями, стан землеробства і тваринництва, селянський бюджет, тобто визначив усі передумови для організації української селянської кооперації у зазначений період. Разом з тим автор привернув увагу до діяльності земельної громади, показав її великі можливості, як найпростішої форми кооперативу, у справі піднесення аграрного сектора економіки⁴². Чи не єдиним ґрунтовним дослідженням у вивченні становлення та розвитку кооперативної торгівлі в Україні у 20-і роки стала монографія В.В. Лантуха «Становление и развитие торговли на Украине в 1921 - 1932 гг.»⁴³.

У 90-х роках з'явилось ряд наукових дисертацій, які досліджують певні особливості непу та частково кооперації⁴⁴. Одними з найактуальнішими для визначеного дослідження є праці К.В. Філіппова⁴⁵, О.А. Пиріг⁴⁶. Динаміку аграрних відносин за непу та побіжно роль в них кооперації розкривають Б.К. Мигаль, Л.Ю. Бернштейн, П.П. Панченко, В.М. Мацюцький, О.І. Ганжа, Л.С. Скотнікова⁴⁷ та ін.

Визначена проблема цікавить іноземних авторів⁴⁸. Ознайомлення з їхніми працями дозволяє переглянути деякі методологічні аспекти. Зокрема, Ш. Мерль та М. Левін вважають, що неп повністю себе не вичерпав, а суцільна колективізація не була єдиною можливим шляхом розвитку країни⁴⁹.

Підсумуємо розглянуте. Упродовж 20-х - 90-х років ХХ ст. питання кооперативного руху, в тому числі і в період непу, не залишалися поза увагою вчених. Результати досліджень були враховані при розробці та прийнятті Закону України «Про кооперацію»⁵⁰. Проте всебічного, синтезованого вивчення, яке б дозволило скласти повне уявлення про кооперативні процеси та їх особливості в умовах дії ринкових законів та товарно-грошових відносин, не відбулося. Досконалого розгляду потребують як виробнича кооперативна діяльність, так і невиробничі форми кооперативних відносин. Комплексне дослідження споживчої кооперативної мережі, структури сільськогосподарської кооперації, кредитних кооперативних об'єднань, робітничої і кустарно-промислової кооперації в окремо взятому регіоні та в умовах дії ринкових відносин, хоча й обмежених непом як радянською системою, дає можливість по-новому оцінити набутий досвід минулого та визначити шляхи його запровадження. Перспективними для вивчення і запозичення досвіду уявляється, на нашу думку, проблема кооперативних кадрів в умовах непу та культурно-просвітницька діяльність кооперативної системи у цей період.

Джерела та література:

1 Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Нэп: приобретения и потери. - М., 1994. - С. 30-31.

2 Орлов И.Б. Современная отечественная историография нэпа // Отечественная история. - 1999. - № 1. - С. 102-116.

3 Шейко В.М. Історія української культури. - Харків, 2001. - С. 207.

4 Горинов М., Цакунов С. Ленинская оценка нэпа: становление и развитие // Вопросы истории. - 1990.- № 4. - С. 20-39.

- 5 Ильин Ю.А. Отечественная кооперация: библиографический показатель литературы за 1925-1992 годы. - Иваново, 1994. - 280 с.
- 6 Файн Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией // Вопросы истории. - 2001. - № 7. - С. 35-55.
- 7 Мещеряков М. Деревенская беднота и путь к социализму (О сельскохозяйственных коммунах). - Петроград, 1918. - 16 с.
- 8 Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. - М., 1989. - 496 с.; Меркулов А.В. Исторический очерк потребительской кооперации России. - Иркутск, 1910. - 99 с.; Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. - М., 1919. - 320 с.; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. Его теория и практика. - М., 1918. - 430 с.; Тотомианц В.Ф. Теория, история и практика потребительской кооперации. - М., 1918. - 370 с.
- 9 Бухарин Н. Избранные сочинения. - М., 1990. - 540 с.; Рыков А. Избранные произведения. - М., 1990.; Кантор М. Основы кооперативной политики РКП(б). - М.-Л., 1926. - 83 с.; Севрук П. Кооперация в Союзе ССР. - М.-Л., 1926. - 150с.; Севрук П. Кооперация и строительство социализма. - М.-Л., 1927. - 80с.; Власов М. Классы и кооперация в деревне СССР. - М., 1925. - 103с.; Лозовой А. Партия и кооперация. - Харків, 1926. - 124 с.; Курач П. Кооперация как форма общественного хозяйства в условиях диктатуры пролетариата. - Л., 1926. - 92 с. та ін.
- 10 Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. - Харьков, 1919. - 178 с.; Балабанов М. История рабочей кооперации в России. - К., 1923. - 240 с.; Мохор П. Од Баліна до Леніна (Етапи розвитку кооперативної думки на Україні). - К., 1924. - 106 с.; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - К., 1925. - 52 с.; Целларіус В. Сучасна українська кооперація. - Харків, 1926. - 76 с.; Макаров Н.П. Рыночное молочное хозяйство и кооперация. - М., 1926. - 233 с.; Дешко Є. Кооперація на Україні. - Харків, 1927. - 98 с.; Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. - К., 1928. - 68 с. та ін.
- 11 Мохор П. Вказ. праця. - С. 27.
- 12 Дешко Є. Вказ. праця. - С. 95.
- 13 Чайанов А.В. Краткий курс кооперации. - М., 1925. - С. 10.
- 14 Чайанов А.В. Избранные труды. - М., 1989. - 368 с.
- 15 Ленин В.И. Про кооперацію // Повне збір. тв.: В 45 томах. - М., 1964. - Т. 45. - С. 351.
- 16 Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП (б) на XIV Московский губпартконференции А.И. Рыкова. Прения по докладу. - М.-Л., 1926. - 36 с.
- 17 Бородаєвський І.В. Історія кооперації. - Прага, 1925. - 438 с.; Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації. - Прага, 1927. - 46 с.; Литвицький М. Організаційні завдання сільськогосподарської кооперації на Україні. - Прага, 1928. - 236 с.
- 18 Айолло Г. Більшовики і національне питання. - Київ - Прага - Львів, 1924. - 92 с.; Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. - Подєбради, 1932. - 256 с.; Мицюк О.К. Аграризація жидівства України на тлі загальної економіки. - Прага, 1933. - 135 с.
- 19 Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. - М., 1991. - 488 с.; Філіповський О.К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні. - Харків, 1926. - 315 с.
- 20 История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. - М., 1945. - 352 с.
- 21 Александров О. Про перехід соціалізму та про завершення побудови соціалізму в СРСР. - Харків, 1931. - 38 с.
- 22 Ангішкін І. Нова економічна політика і відбудова народного господарства СРСР. - К., 1941. - 32 с.
- 23 Победа колхозного строя в СССР. - М., 1954. - 720 с.
- 24 Сенько А.Н. Местная государственная и кооперативная промышленность в СССР. - М., 1952. - 28 с.; Иоффе С.Н. Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928-1934 гг.). На материалах Черниговской области: Автореф. дис...канд. ист. наук. - К., 1953. - 16 с.; Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. - М., 1956. - Т. 3. - 645 с.; Евенко И.А. Кооперативная промышленность СССР и её роль в производстве товаров народного потребления. - М., 1954. - 40 с.; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Нестеренко А.А., Романенко И.Н., Вирных Д.Ф. - М., 1954. - 555 с.
- 25 Трапезников С.П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. - М., 1965. - 615 с.; Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос.: В 2-х томах. - М., 1967.
- 26 Пеньков. Е. Анализ финансово-хозяйственной деятельности артелей промышленной кооперации. - М., 1960. - 172 с.; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления Советской кооперации. - М., 1969. - 240 с.; Хорин В.И. Потребительская кооперация и её роль в коммунистическом строительстве. - М., 1970. - 98 с.; Турецкий М.А. Совершенствование товародвижения потребительской кооперации. - М., 1972. - 94 с.; Рацкой К.А. Формирование валового дохода и прибыли в потребительской кооперации. - М., 1972. - 96 с.; Днепровский С.П. Кооператоры. - М., 1968. - 383 с.; Меркулова А. История потребительской кооперации. - М., 1970. - 85 с.; Моисеев М.И. Ленинский путь крестьянства к коммунизму. - М., 1973. - 48 с.; Фридман А.М. Экономика советской

кооперативної торгівлі. - М., 1976. - 360 с.; Григорьева А.Г. Финансы потребительской кооперации (теория и практика). - М., 1977. - 176 с.; Климов А.П. Потребительская кооперация в системе развитого социализма. - М., 1980. - 270 с.; Соболев В.А. Промысловая кооперация СССР. - М., 1976. - 191 с.; Бугаев Г.А. Развитие кооперативной торговли. - М., 1981. - 214 с.; Миненко П.И. Кадры потребительской кооперации. - М., 1986. - 104 с.; Апотий В.В. Система связей потребительской кооперации в АПК. - М., 1986. - 166 с.; Першин П.М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму. - К., 1973. - 339 с. та ін.

27 История СССР. С древнейших времен до наших дней. В 2-х сер. В 12-ти т-х. Вторая серия тт. 7-12. От Великой Октябрьской революции до наших дней. - Т. 8. - Борьба Советского народа за построение фундамента социализма в СССР. 1921 - 1932 гг. / Отв. ред. Ю.А. Поляков. - М., 1967. - 726 с.; Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917 - 1970) / Под. ред. В.П. Данилова и др. - М., 1973. - 592 с.; Поляков Ю.А., Дмитренко Н.В., Щербань Н.В. Новая экономическая политика: Разработка и осуществление. - М., 1982. - 240 с.

28 Поляков Ю.А. Переход к непу и советское крестьянство. - М., 1967. - 511 с.

29 Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. - М., 1979.

30 Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 - 1925). - Харків, 1974. - 167с.; Зеленин И.Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти 1917 - 1927 гг. - М., 1972. - 392с.; Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917 - 1929. Очерк истории. - М., 1974. - 320 с. та ін.

31 Історія селянства Української РСР: У 2-х томах / АН УРСР, Ін-т історії. - К., 1967. - Т. 2. - 534 с.; От капитализма к социализму: Основные проблемы истории переходного периода в СССР. 1917-1937. В 2-х томах. - М.: Наука, 1981. - Т. 1. - Победа социалистической революции. Начало переходного периода. 1917-1927. / Под общ. ред. Полякова Ю.А. - 520 с.; Історія Української РСР. У 8-ми томах, 10-ти кн. - К., 1977.

32 Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / Кульчицкий С.В., Марочко В.И. - К., 1988. - 178 с.

33 Витанович Ілля. Історія Українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964. - 624 с.

34 Моргун Олександр. Нариси історії промислової кооперації України. - Мюнхен, 1966. - 270 с.

35 Бутенко В.И. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е гг. // Вест. Харьк. ун-та. - 1989. - № 343. - С. 3-10.; Егоров В.Г. Кооперация: Исторический опыт развития. - Алма-Ата, 1991. - 150 с.

36 Кульчицкий С.В. УСРП в добу «воєнного комунізму» (1917 - 1920 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичний зошит. - К., 1994. - 141 с.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. - Черкаси, 1993. - 275 с.

37 Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернігів, 1996. - 204 с.

38 Назаров П.Г. История создания Советской промкооперации. 1920-1923. - Челябинск, 1993. - 78 с.

39 Шевченко А. Становлення ринкових відносин у споживчій кооперації//Економіка України.-1993.-№ 9.-С. 66-69.

40 Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. - К., 1998. - 326 с.; Гончаренко В.В. Кредитні спілки як фінансові кооперативи. - К., 1997. - 210 с.

41 Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. - К., 1999. - 256 с.

42 Калініченко В.В. Організація та діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі (1922-1930 рр.) // Вісник Харків. ун-ту. - 1997. - № 396. - С. 124-138.

43 Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921 - 1932 гг. - Харків, 1992. - 192 с.

44 Атоян О.Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теорий, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов.: Автореф. дис... канд. ист. наук. - К., 1990. - 24 с.; Низова Л.В. Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы.: Автореф. дис... канд. ист. наук. - К., 1988. - 16 с.

45 Філіппов К.В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-і роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. ист. наук. - Х., 1999. - 18 с.

46 Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. - К., 2001, - 274 с.

47 Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимися крестьянством УССР в 1922-1930 гг. // Вопросы истории СССР. - 1990. - Вып. 35. - С. 56-64.; Українське село у 20-90 роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / Берштейн Л.Ю., Панченко П.П. та ін. - К., 1998. - 124 с.; Мацюцький В.М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) // Вісник Харків. ун-ту. - 1997. - № 396. - С. 119-123.

48 Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Гене́за і наслідки): Дослідження сучасника: Пер. з англ. - К.: Смолоскип, 1995. - 508 с.; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.: Пер. з англ. - К.: Основи, 1997. - 423 с.; Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and Peasants, 1917 - 1933. - Cambridge: Harvard University, Ukraine Research Institute, 1996. - 80 p.

49 Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар // Отечественная история. - 1998. - № 1. - С. 118-139.

50 Закон України «Про кооперацію» // Голос України. - 2003. - 28 серпня. - С. 20-21.

УКРАЇНСЬКА ПОХОВАЛЬНА ТРАДИЦІЯ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА ДАНИЛОВА

Динаміка щойно минулих політичних подій та їх вплив на розвиток українського суспільства, вочевидь, стимулює вихід вітчизняної гуманітаристики на абсолютно новий рівень. Наукова громада, усвідомлюючи значимість змін в Україні та власну відповідальність за їх не тільки належне, а й обережне тлумачення, намагається активно йти поряд із суспільством. Певним чином трансформація суспільства торкнулася й української історичної науки. Проте час, що спливає та віддаляє нас від подій, дозволяє ретельно та виважено підходити до їх аналізу. За таких обставин поряд із іншими складовими української історіографії, історико-біографічні дослідження також набувають прогресуючої актуальності¹.

Пропонуючи шанованому товариству звернути увагу на особу видатного, проте не загальновідомого і не дослідженого вченого, вважаю за необхідне відзначити, що навіть побіжний огляд прижиттєвих публікацій та неоприлюднених розвідок Володимира Валеріановича Данилова (1881-1970 рр.), українського історика, фольклориста, етнографа, літературознавця, дозволяє визначити його як яскравого представника когорти провінційних дослідників, що протягом багатьох років, перебуваючи в тіні грандів українського історіописання, плідно накопичували фактографічний матеріал у провідних галузях історичної науки та практично формували тіло української історіографії. Наразі дозволю собі визначити провінційність Данилова переважним чином з огляду на його тривалу за часом віддаленість від усталених центрів академічної науки в Російській імперії, при збереженні постійного вектора тяжіння до таких центрів, навіть за умови їх кардинальної трансформації внаслідок революційних перетворень у суспільстві. Разом з тим треба наголосити на ключовій ролі як історичного джерела будь-якого фактичного, в тому числі такого, що певним чином (або під певним кутом зору) може бути визначений, як провінційний, матеріалу².

На особливу нашу увагу заслуговують фольклорні студії Данилова, що протягом багатьох років були центральною темою його творчих уподобань, але не були предметом аналізу науковців. Цікаво, що саме з них Володимир Валеріанович почав власну дослідницьку діяльність. Ще під час навчання в Ніжинському історико-філологічному інституті він оприлюднив «Пісні села Андреевки Нежинского уезда», що вийшли в «Сборнике Историко-Филологического Общества при Институте князя Безбородко» (1904р).

Серед інших досліджуваних компонентів багатомірної фольклорної спадщини українського народу Данилов особливо виокремлював поховальну традицію та її суттєві складові: голосіння та символічне оформлення поховальної процедури (рушники, траурні кольори, малюнки, інші символи). Названим проблемам дослідник присвятив декілька ґрунтовних розвідок, що вийшли друком у період з 1904 по 1910 рік у наукових та науково-публіцистичних часописах «Киевская Старина», «Живая Старина», «Україна». Крім того, згадана тематика саме в той час присутня в епістолярній спадщині Данилова³.

Однією з перших опублікованих розвідок, присвячених українському фольклору, була «Одна глава об украинских похоронных причитаниях», що оприлюднена 1905 року в часописі «Киевская Старина» (№ 11-12, с. 193 - 209) та видана окремим відбитком 1906 р. у Києві. Назва публікації не залишає сумнівів з приводу того, що дослідник запланував й інші глави, проте вважав за необхідне надіслати в часопис окремо вже першу - цікавий матеріал зібраний на теренах Чернігівщини мав бути донесений до суспільства.

Данилов почав свою розвідку з визначення змісту голосіння, їх генези та місця в житті етносу: «Причитания, как особый вид народной словесности, связанный с похоронным ритуалом, распространены среди всех племен - от представителей низшей культуры до высших членов индо-европейской семьи народов... Без сомнения, генезис их (причитаний) теоретически должно отнести еще к праславянской эпохе. Исторических же предшественников наших причитаний мы можем наметить уже и в Киевскую эпоху. В летописях и других памятниках неоднократно упоминаются плачи при погребении умерших. Эти плачи в таких случаях следует понимать именно в значении причитаний»⁴.

Автор наголошував, що поховальні голосіння були поза належною увагою українських етнографів, визначав, що Чубинський та Брайловський вважали голосіння одноманітними. Таке ставлення науковців до голосінь зумовило те, що в етнографічній літературі вони були

мало презентовані поміж інших видів народно-поетичних творів. При цьому науковці розглядали зміст голосінь з побутової сторони, що є, за думкою дослідника, недосконалим. Данилов зауважив, що «...интерес к народно-поэтическим произведениям не может исчерпываться одним их содержанием. Метрическая форма и та поэтическая оболочка, в которую заключено содержание, а именно - выразительные и изобразительные средства произведения народной поэзии, в своем развитии достигающая законченности и определенности поэтических образов и мотивов - все это представляет интерес не меньший, чем само содержание. Изучая народную литературу со стороны ее бытового или исторического содержания, мы знакомимся со словесными проявлениями культурных форм жизни и быта, какие переживал или каких достиг данный народ. Изучая развитие стиля и словесных образов народной литературы, мы как бы видим дух человека в его исканиях лучших, прекраснейших и совершенных форм мысли и чувства, в его стремлениях вечно вперед! ... Из всех видов народной литературы происхождение надгробных причитаний более всего покоится на непосредственном рефлексе определенного психического состояния. На причитания в их первичной формации, как на продукт сильного чувства скорби и горя, менее всего могла реагировать самосознающая деятельность интеллекта. В таких причитаниях выразилось непосредственно глубокое чувство утраты близкого человеку лица, невольно стремившееся проявиться в членораздельных звуках, так как объективированное в звук состояние человеческой психики, как бы оно сильно ни было, облегчается, как боль в крики, и при том уже не подчиняет себе всецело сознания, но уже само разумно покоряется ему. Как произведение, возникшее непосредственно под влиянием чувства, причитания в их чистом не стилизованном определенном образом виде, подобно всякому произведению первобытной поэзии, представляют из себя синкретизм впоследствии развившихся поэтических видов»⁵.

В. Данилов звертав увагу читача на тавтологічний спосіб виразу думки та на відмінності голосінь за структурою від віршів, дум. Талановитий філолог, майбутній теоретик російської граматики, визнаний в загальносоюзному масштабі, він саме на прикладі українських поховальних голосінь, структурував текст, формалізував методику його аналізу, застосовував специфічну термінологію (синонімічна та варіаційна тавтологія, синтаксична й етимологічна градація) та, нарешті, порівнював структуру і навіть мотивацію голосінь із структурою та мотивацією творів класика російської літератури І.С. Тургенєва: «Блестящий европейский-писатель XIX века, воспитанный на лучших образцах литературы, и безграмотная украинская женщина, носительница похоронной причеты, кроме своих песен не знающая другой литературы, обнаруживают одинаковые художественные стремления и находят равноценные средства воплотить в язык эти стремления. Где-то там в черном теле плакальщицы живет тот же дух, что и в белом теле писателя барина, - дух, ищущий лучших форм мысли и делающий их столь же прихотливо красивыми, как и в произведениях великого художника слова»⁶.

Зі шпальтів часопису «Україна» у 1907 р. В. Данилов звернувся до читачів з закликом збирати поховальні голосіння для майбутньої збірки, що планував видавати: «... мы обращаемся ко всем с просьбою принять участие в научной работе, а именно - в собирании украинских похоронных причитаний для задумываемого нами сборника причитаний. Составление подобного сборника было давнишним нашим желанием...»⁷.

Вмотивовуючи свій заклик, вчений акцентував увагу на тому, що «У всех народов в очень древние времена существовал обычай причитать по покойникам. Причитания существовали у древних евреев, греков и римлян и существуют у славянских народов. ...Украинские похоронные причитания существуют в народе с давних пор и известны под названиями: «тужіння», «голосіння», «плачи»⁸.

Звернення до читачів супроводжувалося ретельною інструкцією для збирачів усної народної творчості: «Причитания произносятся обычно женщинами. Поэтому поиски собирателя должны быть направлены именно в эту сторону. При этом надо заметить, что причитания представляют из себя импровизации и лучше удаются тем женщинам; которые отличаются более высоким поэтическим развитием. Таких и надо искать на селе»⁹.

Майбутній збирач голосінь повинен бути озброєний методичним інструментарієм, і Володимир Валеріанович пропонував своєму уявному послідовнику методику формування джерельної бази. Знайшовши знавця пісень, казок, голосінь, дослідник має зацікавити його духом змагань, демонструючи своє власне володіння усною народною творчістю. «Кроме того, часто чтение из книг песни, сказки и пр. придает этим произведениям авторитетность в глазах простолюдина, носителя народной поэзии, который не ценит их ни во что в своем будничном деловом быту, и тогда он, почувствовав важность их, соглашается изложить то, что хранится в его памяти»¹⁰. Необхідно знати мову тієї місцевості, де досліджується етнографічний матеріал, а також вміти розмовляти із звичайним селянином, щоб викликати довіру до себе; не можна переривати людину, краще попросити повторити ще раз, з метою перевірити правильність

занотованого.

В. Данилов згаданим зверненням до громади про збирання поховальних голосінь намагався неординарним способом спрямувати зусилля науковців та аматорів на накопичення відповідної джерельної бази наступних досліджень.

Порівнянню смерті з весіллям в голосіннях В. Данилов присвятив окрему розвідку, видану в часописі «Україна» в 1907 р., «Порівняння смерті і весілля в українських погрібових голосіннях». Загальний інтерес до поховального обряду та його порівняння із іншими, так званими граничними станами людини, в даному випадку з весіллям, є притаманним для слов'янської народної поезії. Данилов відзначав поширеність такого порівняння в українських голосіннях, де воно ніби вплетене в поховальний обряд. В працях Г. Милорадовича, що входять в збірку етнографічно-статистичної експедиції в Південно-Західному краї (Киевская Старина. 1889. Т. XXV), дослідник знайшов описи поховання дівчини та парубка, що супроводжувалося яскравими голосіннями матерів, сестер, заручених, товаришів та інших: «Як умирає дівчина її одягають так, як це треба робити на весіллі; убирають у намисто, сережки, каблучку і перев'язують руку рушником; голову її квітчають, як на весіллі; роблять гільце з сосни, уквітчане квітками калини, барвінку, житом, просом та ячменем і становлять на столі. Гільце, як спускають дівчину у могилу, кидають туди ж за нею. До хреста, що звичайно несуть попереду погрібового походу, прив'язується рушник, а до корогов хустки. Дівчата, що несуть труну і віко од неї, перев'язують собі руки низками красного намиста. Одному парубкові перев'язують руку хусткою і одягають на перст каблучку: цей парубок заступає молодого»¹¹.

В. Данилов активно рефлексував з приводу виникнення та співіснування обрядів, як ланцюгів символічних дій, що супроводжували смерть та весілля. Вчений намагався дослідити залежність обряду та голосіння, проникнення весільного обряду в погребовий ритуал та погребове голосіння: «Ми повинні признати незалежність голосіння од обряду і навпаки, бо неможливо доміслитись, щоб, з одного боку, обряд впливав на голосіння пізніше, ніж сама думка порівняння смерті і весілля могла незалежно од обходу виразитись в голосіннях, і щоб, з другого боку, усні образи голосінь могли впливати так міцно на обряд після того, як вони вже цілком скомпонувались, а погребовий обхід ще ніяк не міг присвоїти елементів весільного ритуала. В основі обряду і голосінь лежить одна думка: замість весілля постав погрібовий похід, - і ця думка зрівняла похорон і весілля і створила порівняння смерті з весіллям в голосіннях.

Таким чином, в голосіннях це порівняння виявилось не під впливом обряду, а є самостійним образотворчим засобом. Образна доцільність цього порівняння полягає в тому, щоб жвавіше і яскравіше висловити думку про лиху долю, що спіткала дівчину чи парубка, яким треба було вже йти до шлюбу, а не в яму, для яких дружки повинні були б співати веселі пісні, коли це над ними співають сумні. Думка, що смерть спіткала небіжчиків дуже рано, повинна була навести на це порівняння, яке підсилює значення самої думки. Так і Володимир Мономах, жалкуючи про смерть свого сина в листі до Олега Рязанського, нагадував весілля сина і казав, що «синову він обняв би і оплакав би її і весілля їх замість весільних пісень»¹².

Привнесений козацтвом до загальної української етнічної традиції червоний траурний колір, В. Данилов вважав особливою ознакою героїчного буття українського козацтва зокрема та українського суспільства взагалі. Червона підбивка козацького жупана слугувала покривалом вмираючому козакові і така траурна традиція долучала кожного українця до героїчної історії власного народу.

Питання червоного трауру в Україні «...выдвигается в круг этнографических интересов не только фактами малорусского народного похоронного обряда и народной поэзии, но также фактом сознания образованных слоев малорусской народности, что красный цвет - есть траурный малорусский цвет. Поэтому, когда бывает желательно придать малорусский оттенок чьему-либо погребению, гроб покойника покрывается красным сукном. Так было, например, во время проводов тела поэта Шевченки из Петербурга под Канев, Киевской губернии». А далі він додавав: «что касается жизни народа, то в народной поэзии и живом обряде мы встречаем, если не с ясно выраженным сознанием, что красный цвет - цвет печали и горя по поводу смерти человека, то, по крайней мере, с фактами, указывающими на красный цвет в случаях смерти и погребения. Так, в Старо-Константиновском уезде, Волынской губернии, во время выноса покойника, ворота дома перевязываются красным поясом. В Лебединском уезде, Харьковской губернии, при погребении девушки ее подругам, несущим гроб, повязывают руки только красными лентами. Красный цвет встречается также в описаниях смерти и погребения казаков в народных песнях»¹³.

Червоною китайкою чумаки та козаки вкривали тіло загиблого товариша. Тобто не тільки на війні, а й в умовах мирного життя, українці вважали червоний колір головним траурним кольором. Витоки такого обряду Данилов намагався шукати в різних стародавніх традиціях. Зокрема, на його думку, праарійські уявлення про смерть ототожнювали її із заходом яскраво-червоного сонця. Сонце ховається ніби в землю, і людина обгорнута червоною китайкою

«іде» в свій останній шлях до землі. Окрім вищезазначеного варіанту, Данилов припускав можливість продовження українцями поганської традиції віри в силу вогню та спалення померлого. Поряд з тим дослідник дійшов висновку, що ритуальні форми залежать не тільки від уявлень про життя та смерть і релігійних вірувань, тобто психічних факторів, а й переважним чином від умов реального життя, що встановлюють певну необхідність.

У костюмі козаків червоний колір активно використовувався. Сіра шапка мала червоний верх, сині жупани мали червоні одвороти на рукавах або червону китайку підкладку, паси були також червоні. Під жупан козаки одягали черкеску червоного кольору. Чоботи також були червоні: «Красная китайка от подкладки жупанов или даже с их верха и употреблялась, как видно на примерах из дум, на те или другие надобности во время походной военной жизни. Естественно, что та же красная китайка шла также на обертывание трупов казаков, убитых во время похода. Самый же жупан сохранялся и переходил к другим казакам, о чем например, говорится в думе про Феодора Безродного, который всю свою одежду и амуницию передает джуре. Поэтому изыскатель запорожской старины Д. И. Эварницкий находил еще в 70-80-ых годах у жителей Екатеринославской губернии старые запорожские жупаны.

В. Данилов намагався пояснити причини побутування такого звичаю: «Можно говорить положительно о том, что обычай употребления красной китайки для накрывания и обертывания трупов стоял в прямой связи с цветом материи, которая преимущественно шла на верх или подкладку жупанов. Но этот обычай в силу такой зависимости от одежды и не мог быть постоянным, устойчивым. Однако, вследствие более или менее частной повторяемости случаев обертывания и покрывания трупов казаков, убитых в походе, красною китайкою, оторванной от одежды, могла образоваться известного рода ассоциативная связь между представлением смерти и красного цвета, и последнему в сознании казаков могло придаваться сословно-ритуальное значение. Слабые отзвуки этого наблюдаются в некоторых местах в современном похоронном обряде. Обычай мог иметь место только среди казаков, носивших определенную одежду. В похоронах же чумаков, как о том говорят отрывки, приведенные из чумацких песен, мы уже встречаемся не с красною китайкою, а с рогожею, которая была для них во время перездов по степи самым удобным материалом, в который можно было обернуть труп для погребения. Как для казаков единственным материалом для этого служила китайка, чаще всего красная. Впоследствии же, когда, упоминая о красной китайке в описание смерти казака, становятся простым поэтическим мотивом, более или менее устойчивым, как таковой, он переходит также в чумацкие песни. В настоящее время красный цвет, вообще, отсутствует в малорусском похоронном обряде, как отсутствует он и в одежде современных малороссов, и при погребении употребляется обычное в их обиходе белое полотно или коленкор»¹⁴.

Цікавою є рефлексія В. Данилова щодо місця українського рушника в житті народу, а особливо у весільному та поховальному обряді і нібито підказував, де саме можна віднайти ці речові джерела: «В малорусских церквах обычно имеется довольно много «рушников»-вышитых полотенец, так как рушник, которым при погребении покойника обвязывается крест, несомый впереди процессии, поступает в собственность церкви. Здесь они служат для вытирания священных сосудов, иногда для украшения икон, что очень принято в Малороссии, и для вытирания рук священника. Так как лишек поступающих в церковь рушников не идет никуда в дело, то старосты продают их. Поэтому, если бы кто захотел собрать коллекцию украинских рушников, тот пусть не тратит времени на поиски их у частных лиц, а обращается в церкви, там он найдет большой выбор образцов украинского орнамента.

Він також звертав увагу на поліфункціональність рушників, відзначав практичне ставлення українців до їх придбання або виготовлення в залежності від призначення: «Иногда старосты устраивают как бы маленькие ярмарки для продажи рушников. Они развешивают их на «цвинтаре», церковном погосте, и тут собираются дивчата посмотреть, прицениться и при случае купить. Каждой дивчине, которая уже ожидает к себе «старостов» - сватов, необходимо иметь несколько рушников, чтобы повязать ими старостов при сговоре если она согласится выйти за их «князя», молодого и бояр на «весилли» - свадьбе. Поэтому первая забота всякой девушки заработать себе на рушники, если ей не могут купить их ее родители. Церковные рушники, уже бывшие в мойке, что особенно понижает в глазах дивчат ценность рушника, стоят дешевле, чем на ярмарке, и потому раскупаются охотно. Таким образом, один и тот же рушник то является принадлежностью погребального обряда, то красуется на иконе и особенно часто на плащенице, то лежит до поры до времени в скрыне у девушки, то окружает стан молодого на свадьбе, чтобы когда-нибудь украшать на его же погребении крест и затем снова возвратиться в церков. Вероятно, некоторые рушники не один раз совершили этот круговорот, как можно судит по тому, что на двух рушниках мне попались вышитые годы: 1850 и 1879»¹⁵.

Володимир Валеріанович вів мову про надзвичайно особливе місце рушника в житті українського суспільства. Для визначення циклічного процесу «співіснування» рушників та людей Данилов вживав досить своєрідний термін - «круговорот», який доволі коректно

віддзеркалює ту роль, що їй відігравав рушник у житті народу. Від народження до смерті рушник супроводжував тим чи іншим чином людину, що визначала його символічну дію в обрядовій традиції українського суспільства як беззаперечно значущу складову.

«Связь рушников с церковными обрядами и вообще церковью, - писав дослідник, - значительно отразилась на их орнаментации. Так, например, многие из них имеют вышитые изображения церковей старинной украинской архитектуры. На узорах обыкновенно встречается так называемая «однобанна», однокупольная церковь с тремя основными срубами и тремя верхами. О такой именно церкви поётся в народной песне:

Церкву збудую з трома верхамы,

З трома верхамы, з двома оконци.

(Головацкий: Писни Галицкой Руси, № 48.)

Церкви вишиваються на обох кінцях рушників по три-чотири подряд. Сюда же надо отнести изображения дароносиц, встретившиеся мне на одном из рушников, и вообще частые вышивки в форм креста. Вероятно, также под влиянием религиозной жизни нашел широкое распространение на рушниках и вообще в украинском орнаменте, двуглавый орел, встречающийся даже на сусальных пряниках. В эпоху борьбы за православие, надо думать, двуглавый орел, герб православного Московского государства, был как-бы символом национальной веры»¹⁶.

Діяльність В. Данилова на полі дослідження української фольклорної традиції, спрямована на подолання історичної, мовної та соціальної дистанції, що віддаляє дослідника від безпосереднього фольклорного джерела. Вчений намагався винайти та донести до читача, фахівця або аматора яскраві зразки народної культури, що, без сумніву, стануть у пригоді і нам, нащадкам талановитого науковця - Володимира Валеріановича Данилова.

Джерела та література:

1 Дивись: Решина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. - М.: РГГУ, 1999. - Вып. 2. - С. 76 - 100; Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. - Д., 2003. - 318 с.; Онопрієнко В.І. Біографія вчених: специфіка, завдання, досвід // Українська біографістика. Збірник наукових праць. - К.: РІО, 1999. - Вып. 2. - С. 49 - 53; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис.... канд. іст. наук. - К., 2003; Барабаш Н.О. Рід Белозерських та культурний світ України XIX - поч.. XX століття: нові методологічні підходи: Автореф. дис.... канд. іст. наук. - Д., 2004. та інші.

2 Принагідно зауважу, що в сучасній російській історичній науці приділяється значна увага процесу становлення звичайного історика в російській провінції, який разом зі столичними стовпами історіографії створював оригінальну наукову гуманітарну інфраструктуру країни. (Дивись: Бердинских В. Уездные историки: Русская историография - М.: Новое литературное обозрение, 2003. - 528 с.). На жаль, українські дослідники історії історичної науки ще тільки-но починають підходити до вирішення проблем під таким кутом зору.

3 Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. - Д., 1997 - Вип.1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. - С. 152 - 153.

4 Одна глава об украинских похоронных причитаниях // Киевская старина. - 1905. - № 11-12. - С. 193.

5 Там само. - С. 194.

6 Там само. - С. 209.

7 Данилов В. Обращение к читателям о собирании украинских похоронных причитаний // Україна - 1907. - Т. III. - Кн. 1 - 2. - Ч. 1. - С. 225.

8 Там само. - С. 225.

9 Там само. - С. 226.

10 Там само. - С. 227.

11 Данилів В. Порівняння смерті і весілля в українських погібових голосіннях. // Україна - 1907. -Т. II. - Кн. 3. - Ч.1. - С. 351.

12 Там само. - С. 355.

13 Данилов В. Красный траур в малорусском похоронном обряде // Живая старина. - 1909. - Вип. 4.- С. 31.

14 Там само. - С. 35.

15 Из народной жизни в Малороссии. Игрище. Церковные рушники. Упруги и дни // Живая старина. - 1909. - № 1. - С. 38 - 39.

16 Там само. - С. 39.

●

**«ПРАКТИКУЮЧИЙ ПОМІЩИК»:
ЖИТТЯ, ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
В. В. ТАРНОВСЬКОГО - СТАРШОГО НАПРИКІНЦІ 40-х -
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 50-х РОКІВ ХІХ ст.**

Вивчення українського дворянського ліберально-демократичного руху першої половини ХІХ ст. - один з актуальних напрямків сучасної історичної науки. Він дозволяє дослідити участь у цьому процесі представників дворянських родин - нащадків козацької старшини, значна частина яких була біля витоків українського національного відродження. А такі відомі суспільно-політичні діячі, як Василь Васильович Тарновський - старший, грали помітну роль у підготовці та проведенні демократичних реформ 60-х рр. ХІХ ст. Наукових досліджень, присвячених життю та громадській діяльності В. В. Тарновського - старшого напр. 40-х - середині 50-х рр. ХІХ ст., майже немає. У попередній нашій публікації на сторінках журналу «Сіверянський літопис» нами було зроблено невеличку розвідку про життя та суспільну діяльність В.В.Тарновського в молоді роки [17]. У публікації мова йшла про особливості формування світогляду В.Тарновського в період навчання в Ніжинському ліцеї князя Безбородька та Московському університеті, а також у період роботи в одному з осередків польського національно-визвольного руху в Житомирі одразу після польського повстання 1830 - 1831 рр. У 1834 р. з Волинської губернії на рідну Полтавщину В. Тарновський повернувся вже як людина з повністю сформованими поглядами, досвідом наукових досліджень у таких галузях, як статистика, економіка, юридична наука, історія права. До того ж після смерті батька та матері в 1835 р. він став старшим у сім'ї, керував не лише невеликими маєтками родини, а й мав піклуватися про своїх братів та сестер. Тому в нашій публікації спробуємо дослідити життя та громадську діяльність В.В.Тарновського в період його життя з 1834 до середини 50 - х рр. ХІХ ст., стосунки з родичами та друзями. Головною джерельною базою статті є родинний архів Тарновських, значна частина документів якого нами репрезентується вперше.

З листів ліцейського друга В. Тарновського М. В. Гоголя відомо, що останній бачив себе та свого друга викладачами щойно відкритого Київського університету св. Володимира. Однак проти них був попечитель Київського навчального округу фон Брадке, а також сама ситуація в університеті. 7 серпня 1834 р. М.Гоголь написав В.Тарновському: «Ну какой сволочи набрали в наш киевский университет! Мне даже жаль бедного Максимовича, что он попал между них! Можно ли это! Новый университет! Тут бы нужно стараться, пользуясь этою выгодою, набрать новых профессоров, а вместо этого набрали старой плесени из глупого Кременецкого лицея. Я сам было думал в Киевский университет, да к счастью не сошелся с Брадке...» [8,627]. Восени 1834 р. М. Гоголь таки радить В.Тарновському їхати до Києва, йому не подобається, що той збирається до Ніжина: «Да, что тебе за охота думать о перемещении в Нежин? Охота же возиться с этой дрянью (далі він називає викладачів)...» [628]. 22 січня 1835 р. М. Гоголь писав М. Максимовичу, ректору Київського університету, про В. В. Тарновського: «...нельзя ли как-нибудь переташить його в университет?...ты будешь им доволен...» [8,628]. М. О. Максимович запросив В. В. Тарновського на посаду ад'юнкта російської словесності, але фон Брадке не затвердив його на цій посаді. Влаштуватися на роботу викладача В.Тарновському не судилося.

У 1836 р. він одружився з Людмилою Володимирівною Юзефович, сестрою Михайла Володимировича Юзефовича, який став помічником попечителя Київського навчального округу. У В. В. Тарновського з'явилася реальна можливість влаштуватися на роботу в університет, але він вже ніколи не повернеться до цієї ідеї, тому що займатиметься зовсім іншими справами: перетвореннями в економіці сільського господарства та зміною відносин між селянами та їх власниками - дворянами. В. В. Тарновський з 1835 р. залишає державну службу, обирає господарчу діяльність - стає практикуючим поміщиком.

Треба зазначити, що серед родичів та друзів В. В. Тарновського, теж поміщиків, було чимало людей з доброю освітою, ліберальними поглядами на життя. Деякі з них займалися етнографічними дослідженнями, вводили передові методи ведення господарства, мали в своїх маєтках заводи, відкривали школи для селян, займалися благодійною діяльністю. Тому у В.В.Тарновського були однодумці та помічники. Після повернення з Житомира він налагоджує маєток Антонівка в Пирятинському повіті Полтавської губернії, який після смерті Г.Ф. Тарновської став спільною власністю чотирьох її синів та п'яти дочок, одна з них, Марія, вже була за М.Олександровичем.

Брат Василя, Микола, помер в 1840 р. неодруженим, другий брат, Яків, з 1842 р. по 1854 р. служив на військовій службі, брат Михайло жив в Антонівці, але з 1869 р. постійно мешкав за кордоном [11,37]. На піклуванні В. В. Тарновського були чотири неповнолітні сестри: Ганна, Надія, Юлія, Емілія, за документами - Євфимія [1]. Значну матеріальну допомогу у вихованні братів та сестер В.Тарновського надав двоюрідний брат його батька Г. С. Тарновський, на той час вже багатий поміщик, меценат та благодійник. Він оплатив навчання Якова та сестер В.Тарновського, неодноразово допомагав самому Василю Васильовичу, якого цінував як знавця права та господарства, хоча не завжди розумів свого племінника.

Г. С. Тарновський запропонував йому керувати усіма своїми численними маєтками. Місцем постійного мешкання подружжя Василя Васильовича та Людмили Володимирівни Тарновських стала садиба Потік, що належала Г.С.Тарновському. В своєму маєтку Антонівка та маєтках Г.С.Тарновського Василь Васильович буває постійно, контролюючи господарську діяльність, а також проводячи там статистичні та інші наукові дослідження. Спостереження В.Тарновського і зараз є цікавими джерелами нашої історії. Так, ним було зроблено опис села Антонівка у вигляді статистичних таблиць [1]. Спочатку свою методику ведення господарської діяльності він записує у вигляді нотаток: «На что надо обратить внимание при объезде Белоцерковской экономии [35, 61 - 61], «Вопросы при ревизии имения» [35,64 - 65], в яких планувалося проаналізувати загальний стан маєтку, в тому числі земські питання, скотарство, винокуріння, систему управління, становище селян, а також обов'язково - проект поліпшення господарства та життя селян.

На початку 50-х рр. XIX ст. В.Тарновським розробляються правила управління поміщицьким господарством [35, 82-83], у тому числі окремо по найпродуктивніших, з погляду товарного виробництва, маєтках: 15 грудня 1844 р. ним написані правила управління Потоцькою економією [], Парафіївським господарством [10,26]. Село Парафіївка було в повній власності Г.С.Тарновського, мало різні галузі господарства ще з часів попереднього власника графа П.О.Рум'янцева-Задунайського: заводи племінної худоби, пасіки, ін. В.Тарновський запропонував поділити територію на 4 економії: Власівку, Парафіївку, Западню та Рожнівку на чолі з помічниками прикащика. Це дало значний економічний ефект. Не випадково на початку 50-х рр. XIX ст., коли канцелярія Чернігівського губернатора за розпорядженням Міністерства держмайна збирала відомості про зразкові маєтки, було визнано, що маєток Г.С.Тарновського Кошари завдяки «просвещенной деятельности» власника «перебуває в такому «благоустроенному» господарському стані, що може слугувати прикладом для інших» [2,16].

Аналіз господарчої діяльності маєтків дозволив В.Тарновському правильно організувати ведення господарства та отримувати прибутки навіть в умовах кріпосного права. При тому він використовує досвід свого батька та сусідів. Так, доходною частиною поміщицького господарства того часу було вирощування тютюну. В родинному архіві Тарновських зберігся цікавий документ, назву якому дав сам В.Тарновський: «Выписка из замечаний моего отца о времени начала работ для обработки табака Полтавской губернии Пирятинского уезда села Антоновка»[18] у документі записані дані про початок сіви та рубки тютюну за період з 1814 по 1832 рр. у вигляді таблиці. Продаж тютюну на той час давав значний прибуток, в довідниках того часу можна прочитати: «Лучший табак махорка разводится в м.Сребном (известен у торговцев под названием Серебрянка, также в с.Рудовка. Отправляется в Ригу, Санкт - Петербург, Польшу, Сибирь» [10,129]. Село Рудовка знаходилося також у Пирятинському повіті та належало рідному братові батька - Петру Васильовичу. В маєтках Тарновських вирощували інший відомий сорт тютюну - рубанку, реалізація якого давала також чималий доход. Пам'ять про це збереглася у топонімі: одна з залізничних станцій біля Бахмача має назву Рубанка.

У нотатках В.В.Тарновського зустрічається чимало господарчих записів та виписок про скотарство, розведення коней [10], винокуріння, в тому числі про виробництво вина з картоплі автор записує технологію виробництва спирту) [10], влаштування лісозахисних смуг та відновлення лісів, що на той час по-хизацьки вирубувалися, нові технології дбжільництва, ін. Його цікавлять добрива, знаряддя праці, механізми, машини, якість насіння, промисловства та ін. []. Він пише «Замечания о разных способах пользования землею в Полтавской та Черниговской губерниях» [18,2], починає кілька праць: «О состоянии сельского хозяйства в Малороссии» [18,9], «Малороссия моего времени» [19]. У чернетках можна прослідкувати думку автора, який намагається розкрити причини, що заважають подальшому успіху розвитку господарства, думки про виробників сільської продукції та відносини між ними. У вступі до праці «Малороссия моего времени» В.Тарновський коротко аналізує структуру роботи: загальні поняття та зміни, які відбуваються та їх причини, розглядає питання «о различии в превращении различных классов», «про влияние, которое имеет и может иметь богатый малороссийский помещик на окружающее его общество», про становище жіноцтва в Малоросії.

Серед документів з архіву В.В.Тарновського є «Хозяйственный катехизис для Киевской губернии» [18,8], в якому по параграфах розписано систему розподілу землі, її розміри, кількість посівів, добрива, знаряддя праці, обробка пару, землі під озими, денні уроки під час обробки

землі, якість насіння, надається таблиця посівів (рослина, кількість насіння на десятину, час сівби, початок збирання), також заготівля сіна та збирання врожаю. В. В. Тарновський працює над програмою господарчого опису Малоросії [18], яку включив до праці «Малороссия моего времени». В цей час ним було визначено роль поміщика в організації маєткового господарства, залежність селян від своїх власників. За своїми поглядами він сам себе відносить до емансипаторів (від лат. emancipatio - звільнення) - прихильників звільнення селян від кріпосної залежності. Результатом досліджень впровадження кріпацтва на українських землях стала його стаття «Юридический быт Малороссии» [13] в «Юридических записках» в 1842 р., які видавав його лицейський та університетський друг і однодумець Петро Григорович Редкін, відомий та впливовий вчений, юрист та державослужбовець. У статті йшла мова про поступовий перехід українського селянства в кріпацтво та рабський стан. Невипадково вона була популярна серед кирило - мефодіївців. У протоколах допитів учасників товариства є конфіскований лист М.І.Гулака до О.В.Марковича від 5 лютого 1846 р., в якому згадується зустріч М.Гулака з В. Тарновським у В.Білозерського: «У Василя Михайловича застала я опять Тарновского и имел счастье слушать превосходную его статью о крестьянстве в Малороссии, постепенный переход из вольного состояния в безусловное рабство, прежние патриархальные отношения помещиков и подданных и ужасающие картины современного изуверства - все это изображено с такой верностью, согрето таким теплым чувством, переметано с взглядами столь светлыми, что и строгий критик останется в восхищении от этого очерка» [4,86].

Взаємини двох друзів - В.Тарновського та П.Редкіна можна прослідкувати в документах епістолярію родинного архіву Тарновських. Збереглося близько 60 листів з 1828 по 1866 (рік смерті В. Тарновського). У листі від 20 березня 1844 р. читаємо: «И ты нужен своим соотечественникам, полно, брат, скромничать... Теперь ты имеешь огромный круг практической деятельности обширную сферу для наблюдений» [36,1]. Там же П.Г.Редкін нагадує про те, що В.Тарновський повинен написати другу статтю про малоросійський юридичний побут. Термін « юридичний побут» на той час використовували в значенні «кріпосне право». В листі від 20 жовтня 1844 р. П.Редкін повідомляє В.Тарновського: « Мысли твои сообщил господину Кавелину, преподавателю истории русского права...» [36,9]. З їх листування за 1844 рік відомо ще про один проект В.В.Тарновського-старшого - видання українського журналу.

Програму малоросійського журналу В.В.Тарновський - старший розробив ще в 1828 - 1830 рр., цей проект вперше був опублікований нами в журналі «Грані» [ ]. Нагадаємо, що проект передбачав видання історичного та літературно-художнього часопису, в якому будуть друкуватися матеріали про історію, етнографію України, а також по сільському господарству, промисловості, природознавству [21]. На думку автора, журнал повинен був стати осередком громадсько-політичного життя України, навколо якого можна буде зібрати найкращі уми українського суспільства: науковців, письменників, чиновників, передову частину дворянства, тим самим згуртувати зусилля передової частини українського суспільства. В другій половині 1844 року В. В. Тарновський порушує клопотання про видання журналу. В листі другові від 20 жовтня 1844 р. П.Г.Редкін пише: «Секрет твой от издания записок о Южной Руси для меня свят, хотя трудно мне не проговориться...» [36,9]. Далі він аналізує програму журналу В.Тарновського, з чого можна зробити висновок, що в основному В.В.Тарновський залишив варіант програми 1830 р. В листі від 11 грудня 1844 р. П.Г.Редкін радить запросити до участі та роботи в журналі «...Погодина, Бодянского, Кавелина, Буслаева, Петра Киреевского...» [36,10], які вже на той час були відомими діячами гуртку слов'янофілів, прихильником їх поглядів був й сам В.В.Тарновський. Тон листа: «...надобно вам завербовать...» - свідчення того, що навколо Василя Васильовича вже почали згуртовуватися представники демократичного напрямку українського суспільного руху, серед яких було чимало майбутніх учасників проведення демократичних реформ 60-х рр. XIX ст.

Як відомо, В.В.Тарновський на той час ще не отримав спадщину Г.С.Тарновського, відомо також, що саме в цей момент Г.С.Тарновський намагався юридично оформити документи на передачу майже усіх своїх маєтків на влаштування медичного факультету університету св. Володимира у Києві. Тому, вирішуючи питання про видання журналу, В.В.Тарновський знав, на які саме кошти він його буде друкувати. На жаль, ми цього поки що не знаємо. Можна лише припустити, що кошти могли надати близький друг В.Тарновського та сусід по маєтку Г.П.Галаган, сам Г.С.Тарновський або В.В.Тарновський вже мав доходи з правильно організованого господарства у своєму маєтку. З архівних документів нам відомо також, що в 1844 р. указом Синоду по зверненню архієпископа Полтавського і Переяславського Гедеона за значні пожертвування на користь Покровської церкви с. Антонівка В.В.Тарновському було оголошено благословення Синоду [23,7], отже, гроші у В.В.Тарновського на той час вже могли бути, але причина, за якою журнал не було зареєстровано, поки що невідома. Можливо, справа затягнулася, а після викриття Кирило - мефодіївського товариства в 1847 р. вирішувати питання про видання українського журналу було проблематичним.

Серед цікавих та невідомих ще широкому колу наших сучасників є «Предварительный план торговой кампании» [35,51 - 58], написаний В.В.Тарновським у ті роки. Він не має дати, але почерк, папір дозволяють віднести його до того періоду. Зміст плану є кроком до створення кооперативної організації, члени її - поміщики - складають торгову компанію, яка буде займатися двома «трактами» торгівлі: 1) закупляти сільськогосподарські продукти в Полтавській та Чернігівській губерніях та доставляти їх на місце збуту; 2) закуповувати з перших рук продукти, що потрібні для усіх, та доставляти їх в Полтавську та Чернігівську губернію. Таким чином ціни на продукти будуть не такими високими і в губернії будуть поставлятися необхідні товари. Як бачимо, вже в 50-і роки XIX ст. В.В.Тарновським було запропоновано ідею створення кооперативних товариств, які практично почнуть створювати лише через двадцять років - спілки споживчої кооперації, серед тих, хто стане їх засновувати, буде Г.П.Галаган [9,39].

Г.П.Галаган - багатий український землевласник, нащадок шляхетного козацького роду, сусід та родич Тарновських - поділяв антикріпосницькі погляди Василя Васильовича, між ними були дружні стосунки. Г.П.Галаган та П.Г.Редкін - дві особи, з якими В.В.Тарновський обговорював свої проекти, статті, радився з різних питань. У майбутньому вони разом будуть працювати над проектами реформ, займатися земською діяльністю. В 50-і роки XIX ст. серед друзів В.В.Тарновського, які бували у нього вдома як в селі Потоки, так і в Києві, де він часто проводив зиму разом з родиною, зустрічаємо П.О. Куліша, В.М.Білозерського, М.А.Маркевича, О.В.Марковича. В селі Потік у 1845 р. у нього гостював Т.Г.Шевченко, на пошану якого В. В. Тарновським було влаштовано урочистий прийом, так мальовничо описаний в своїх спогадах М.В.Тарновським [15,135]. М.В.Тарновський пише, що з Т.Г.Шевченком В.В.Тарновський був знайомий ще до 1845 р. через свого дядька Г.С.Тарновського. Т.Г.Шевченко завжди з великою повагою ставився до самого Василя Васильовича, а з його рідною сестрою Надією Василівною з 1845 р. їх назавжди пов'язали глибокі почуття, що підтверджується численними згадками сучасників. Їхнім стосункам присвячена розвідка М.В.Тарновського [14].

В.В.Тарновського з юнацтва цікавила історія українського народу. До нашого часу майже не збереглося його записів, але ті, що є, дозволяють визначити напрямки його народознавчих досліджень. Так, у родинному архіві є чернетки «О поэзии русского народа и влияния Малороссии на русскую поэзию», «О знахарях» [17], «О малороссийских песнях» [24]. Значний громадський резонанс мала стаття В.В.Тарновського «О делимости семейств в Малороссии» [12]. Вона була надрукована на сторінках збірника наукових праць Київського університету св. Володимира, в основі статті були матеріали особистих спостережень автора про лівобережну селянську родину: віковий склад, родинні права та обов'язки, суспільні відносини, майнові права, стосунки між дорослими членами родини, висвітлена проблема старшинства та особливості української родини на відміну від російської. У статті були визначені поняття родинної історії: сім'я, родина, спорідненість, великі та малі сім'ї. Отже, В.В.Тарновський показав себе знавцем української родинної історії, започаткував цей напрямок історичних досліджень не лише в Російській імперії, а й випередив французьких та британських істориків більш ніж на 100 років.

Чернетки праці «О делимости семейств в Малороссии» [25] містять цікаві спостереження автора про особливості економічних відносин в українських родинах. В.Тарновський звертає увагу на те, що в економічному побуті суспільства особливо спірними є стосунки осіб, які можуть працювати, та тих, хто позбавлений такої можливості. Тому на основі аналізу результатів статистичних досліджень с. Потоки та інших В.Тарновський вивчає вікову характеристику, зміну родинних обов'язків, відхилення від загальних правил та законів, розподіл сімейних обов'язків кожної особи, рухомість сімей та їх розподіл на розряди. Ним було розроблено методику розподілу сімей на розряди: робочі, легкоробочі, середньоробочі, важкоробочі; одноробочі, дворобочі, багаторобочі, безробітні, в основу яких ним було покладено фізичну характеристику участі селян у виробництві.

У другій половині 50-х рр. XIX ст. ім'я В.В.Тарновського вже було відоме в наукових колах Росії. Як фахівця його запросили для участі в роботі комісії з опису губернії Київського навчального округу, яка працювала в 1851 - 1857 рр. Групою членів цієї комісії, одним з лідерів якої був В.В.Тарновський, було розроблено «Програму подібного описання імений в хозяйственном отношении» [29]. По кожному маєтку програмою передбачалося складання опису, в якому записувалася кількість панської та селянської землі, казенні та панські повинності селян, чи усі селяни мають орну землю та сіножать, кошторис робочого дня в залежності від сезону. В програмі передбачалося вивчення стану дворових людей: чи мають вони заробітну платню, харчі, одяг, взуття за свою працю, яке становище посадовців з селян: чи отримують вони зарплату або мають ділянки землі. Особлива увага приверталась вивченню осіб зі спеціальною освітою - конторники, садівники та ін., а також соціальних умов життя людей: «какие существуют способы для распространения грамотности; какое именно положение существует в имении для содержания престарелых, сирот, калек и прочее» [22]. Програма передбачала також аналіз благодійних та економічних закладів у маєтках, фінансовий стан

мастків, причини незадовільного фінансового та економічного стану. Враховуючи час, коли В.В.Тарновський та члени комісії почали вивчати губернії Київського навчального округу, можна сказати, що необхідність проведення цих досліджень була визначена не лише бажанням наукового вивчення південних губерній Росії, а в першу чергу була пов'язана з діяльністю секретних комітетів при російському імператорі, які працювали над підготовкою до проведення селянської реформи. Аналізуючи рукописи В.В.Тарновського-старшого можна також сказати, що він професійно та серйозно ставився до злободенного питання російської держави: скасування кріпацтва, висвітлення його участі в редакційних комісіях. Це - тема окремої нашої розвідки.

Проаналізуємо рукописи В.В.Тарновського-старшого, в яких він розробляє основи селянського права. Текст рукопису автор озаглавлює так: «Общие основания прав и обязанностей помещика» - начало статей «Крестьянское право и материалы к ней» [37,2], а «Общие начала» автор так і починає: «Никакие отношения между людьми не могут быть основаны на произволе, то есть на побуждении, зависящем от внешнего действия стражей» [27]. Текст рукопису В.В.Тарновський одразу ж komponує за розділами та параграфами в них. Розділ під назвою «Общие основания прав и обязанностей помещика» написаний ним в окремому зошиті. Основними параграфами розписано ставлення поміщика до селянина, підстави для дій поміщика, про порушення прав селян та злочинний характер таких порушень, відношення поміщика до селянина, як власника землі до робітника, договірна система відносин між поміщиком та селянином, приватні права власників, права селян та відповідні їм обов'язки поміщика, «християнські обов'язки поміщика». Друга глава «О работах крестьянских» судячи по характеру паперу рукопису та змінам у почерку автора, написана пізніше. Основні параграфи розкривають розподіл робіт, роботу в святкові дні, нарахування святкових та робочих днів, заходи щодо покращення робіт та ін. Можна зазначити, що зміст цього розділу законодавчого проекту В.В.Тарновського «Селянське право» свідчить, що погляди автора на влаштування життя українських селян були скоріше поміркованими, ніж революційними, що надає нам право відносити В.В.Тарновського до табору ліберальних демократів.

Можливо, якби не було арешту членів Кирило - Мефодіївського товариства в 1847 р., спілкування з ними, обговорення суспільних питань мало б вплив на те, що погляди В.В.Тарновського були б більш революційними. Але після 1847 р. загроза обшуку нависла і над ним [14,196]. Він залишився серед лібералів - поміщиків. Серед них було чимало цікавих постатей, які в пореформену епоху грали помітну роль у житті українського суспільства. Багато з них були або стали родичами самого В. В. Тарновського. Такими були його двоюрідні брати та сестри, діти рідного брата батька В.Тарновського Петра Васильовича. Згадаємо, їх було п'ятнадцять осіб [11,38 - 40], майже усі вони народилися у маєтку Рудовка Пирятинського повіту Полтавської губ. Старший з них, Василь Петрович [11,38], закінчив Московський благородний пансіон, служив у столиці, а з 1841 р. - лубенський повітовий суддя, прилуцький повітовий маршалок дворянства. Олександр Петрович [11,39] - зробив блискучу кар'єру в Санкт-Петербурзі, завідував канцелярією імператорського двору. Андрій Петрович [11,39] після державної служби в столиці брав активну участь у селянській реформі 1861 р. та діяльності земських установ. Костянтин Петрович [11,39] військовий, після відставки брав участь у проведенні селянської та земської реформ. Єлизавета Петрівна [11,40] вийшла заміж за І.М.Скоропадського, відомого громадського та земського діяча, засновника знаменитого Тростянецького дендропарку. Уляна Петрівна [11,40] була дружиною Ангельгарда, одного з учасників проведення селянської та земської реформ.

Дружиною П.В.Тарновського, дядька В.В.Тарновського, була О.П.Милорадович [3,134], через Милорадовичів Тарновські були пов'язані родинними зв'язками з Галаганами, Скаржинськими та Полуботками. Неподалік від головної резиденції Г.С.Тарновського Качанівка в маєтку Дорогинка жив К. С. Троцина, його мати, Олена Дмитрівна, була рідною сестрою дружини Г.С.Тарновського Ганни Дмитрівни [5,210]. К.С.Троцина одружився з М.Г.Ракович, племінницею Г. Д. Тарновської. К.С.Троцина - випускник Ніжинського ліцею, автор праць про необхідність звільнення селянства, перший голова земської управи Чернігівської губернії. З В.В.Тарновським його пов'язували дружні стосунки[6,219].

Відомим суспільним діячем того часу був статистик Д.П.Журавський. В родинному архіві Тарновських зберігається кілька документів про останні роки життя Дмитра Петровича. 14 травня 1856 р. Д. П. Журавський склав заповіт, в якому оговорив, що після смерті його та його дружини їх майно поступає в розпорядження душеприказчиків Г. П. Галагана та В.В.Тарновського на створення фонду для викупу на волю дворових людей з кріпацького стану. З листа Д. П. Журавського до своїх душеприказчиків, написаного в травні 1856 р., відомо, що він задумав передати свій капітал для заснування товариства для викупу дворових людей, в подальшому до товариства могли приєднуватися й інші капіталовкладчики. У випадку, коли уряд відмовить у створенні товариства, Д. П. Журавський бажав, щоб Г. П. Галаган та В.В.Тарновський, використовували гроші для викупу дворових особисто, «положив в основание одно завещанное мною имущество» [26,3-4]. Свої папери та бібліотеку Д.П.Журавський заповів

Г.П.Галагану та В.В.Тарновському, «особенно последнему» [26,4]. В.В.Тарновський виконав волю Д.П.Журавського, після його смерті за його клопотанням було засновано товариство для допомоги нужденним, правила надання грошей для викупу дворових людей були розроблені ще покійним Д.П.Журавським [26,13 -25 зв.]. Засноване товариство знайшло своїх спонсорів. Так, В.Висоцький зобов'язався вносити 50 крб. щорічно, поки будуть дозволяти обставини. Київське товариство допомоги нужденним, що було засновано на кошти Д.П.Журавського зусиллями Г.П.Галагана та В.В.Тарновського, існувало і після скасування кріпацтва в 1861 р.

Як бачимо, напр. 40-х - першої половини 50-х рр. XIX ст. В.В.Тарновський - старший бере активну участь у громадському житті українських губерній. В своєму маєтку, а також у маєтках свого родича Г.С.Тарновського він організовує добре налагоджене товарне виробництво, в основу якого покладено передові технології, чітку організацію праці. Свій виробничий досвід та становище в суспільстві В.В.Тарновський використовує для наукових досліджень та розробок. Так, ним було запроваджено методику статистичних етнографічних та економічних досліджень, він започаткував вивчення родинної історії українського селянства, запропонував її методику та напрямки. В.В.Тарновський - автор наукових праць з української історії, невеликих за обсягом, але цінних за змістом. Його проекти, які в рукописному варіанті зберігаються в родинному архіві Тарновських, у подальшому були використані автором під час роботи в редакційних комісіях з підготовки реформ 60-х рр. XIX ст., в земській діяльності В.В.Тарновського-старшого, його сина - відомого суспільного діяча та мецената В.В.Тарновського-молодшого.

Через 100 років після подій, про які йшла мова в нашій статті, «вдячні» нащадки тих, для чийого блага самовідданно працював В.В.Тарновський, викинули його прах зі склепу церкви Георгія Хозевіта в садибі Тарновських Качанівці. Плити саркофагу з білого італійського мармуру роботи відомого архітектора І. Монігетті за участю В. В. Тарновського-молодшого було використано для влаштування кухні в качанівському санаторії як столи для приготування їжі. Там, на кухні, вони були до недавнього часу. Хочеться побажати, щоб у 2005 р., коли виповнюється 205 років від дня народження Василя Васильовича Тарновського, в качанівському маєтку, який чимало років був штаб-квартирою українського національного руху, було створено меморіал великого українця - Василя Васильовича Тарновського-старшого. Хоча він сам передбачив свою долю:

Барин, ты простираешь братскую руку -

Никто руки не берет.

Ты раскрываешь полное сердце -

Никто не хочет глядеть...

Барскою спесью ты, человек,

На век от себя отдаляясь,

Жизнь проведешь в печальной пустыни,

За гробом слезы не прольют...[5]

Джерела та література:

1. ДАПО. - Ф. 379. - Оп. 3. - Спр. 5. - Арк. 32 - 33.
2. Линюк Л.П. Матеріали родини Тарновських в Державному архіві Чернігівської області // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. - Чернігів: Сіверянська думка, 2002. - Вип. 2. - С. 16 - 19.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства - СПб.: Губ. типогр., 1901. - Т. 2. - 316 с. + СУ 111.
4. Кирило - Мефодіївське товариство - К., 1990. - Т. 2
5. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802 - 1902. Очерки по архивным данным - Полтава, 1906. - Вип. 1. - 227 + XL1 с.
6. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века - Полтава: Изд-е полтавской ученой архивной комиссии, 1912. - 238 с.
7. Павловский И.Ф. Первое дополнение к краткому биографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии в половины XVIII века. - Полтава, 1913. - 85 с.
8. Письма Н.В.Гоголя к В.В.Тарновскому (1833 - 1834). Сообщил С. Пономарев - Киевская старина. - 1833. - Март. - С. 623 - 629.
9. Половец В.М. Кооперативный рух в Лівобережній Україні (1861 - 1917) - Чернігів: Деснянська правда», 1996. - 204 с.
10. Сборник сведений о Полтавской губернии. Сост. А.В.Богданович - Полтава: Типогр. Губ.правления, 1877. - 283 с.
11. Тарновские //Малоросійський родословник - К., 1996.- Т.5.- Вип. 1. - С. 29 - 54.
12. Тарновський В.В. О делимости семейств в Малороссии // Труды комиссии высочайше учрежденной при университете св. Владимира в Киеве - 1853. - Т. 2. - С. 1-15.
13. Тарновський В. В. Юридический быт Малороссии //Юридические записки. - 1842. - Т. 3. - С 121.
14. Тарновський М.В. Надія Василівна Тарновська (Кумася) і Тарас Григорович Шевченко // Хроніка - 2000. - № 19 - 20. - С. 194 - 207.

15. Тарновський М.В. Тарас Григорович Шевченко і Василь Васильович Тарновський (старший) //Хроніка - 2000. - 1997. - № 19-20. - С. 129 - 139.
16. Товстоляк Н.М. До історії першого українського журналу // Грані. - 2004. - № 1. - С. 73 - 75.
17. Товстоляк Н.М. Суспільно - політична діяльність В.В.Тарновського - старшого в 30 - 40 роки XIX століття //Сіверянський літопис. - 2004. - № 1. - С. 47 - 53.
18. Чернігівський історичний музей (далі - ЧІМ). - Ал. 504/17/79/3
19. ЧІМ - Ал.504/17/80
20. ЧІМ. - Ал.504/17/10
21. ЧІМ. - Ал.504/17/1 - 40
22. ЧІМ.- Ал.504/17/108/5
23. ЧІМ.- Ал.504/17/13
24. ЧІМ.- Ал.504/17/132/1-10
25. ЧІМ.- Ал.504/17/18
26. ЧІМ.- Ал.504/17/63/1
27. ЧІМ.- Ал.504/17/82/1
28. ЧІМ.- Ал.504/17/83
29. ЧІМ.- Ал.525/2/1
30. ЧІМ. -.Ал.504/17/17
31. ЧІМ. -.Ал.504/17/79
32. ЧІМ.- Ал.504/17/82/2
33. ЧІМ.- Ал.504/17/9
34. ЧІМ.- Ал.504/17/110
35. ЧІМ.- Ал.504/17/77
36. ЧІМ.- Ал.504/17/29
37. ЧІМ.- Ал.504/17/81

Тетяна Литвинова

ГОСПОДАРСЬКІ ПРОЕКТИ М. П. МИКЛАШЕВСЬКОГО

Однією з найактуальніших проблем соціальної історії України, без дослідження і розв'язання якої історичний розвиток буде незрозумілим, все ще залишається проблема української провідної верстви XIX - початку XX ст. На це звернув увагу ще О. Оглоблин, який, переймаючись необхідністю створення схеми історії України XIX - XX ст., вважав за необхідне відійти від уявлення про XIX ст. лише як про період культурно-національного відродження, що в концепції М. Грушевського становило основний зміст цієї доби. О. Оглоблин з цього приводу писав: «Таким чином, широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України»¹. Він також наголосив, що «розвиток історичної науки, бурхливий розквіт її в Україні в середині і другій половині 1920-х років, ставив перед істориками ту саму вимогу й те ж завдання - продовжити схему Грушевського до 20 століття, принаймні до 1917 року - й, як програма-махімум, замінити її новою революційною концепцією»². Щоб це стало можливим, історик запропонував цілу програму, в якій важливе місце зайняла і проблема української провідної верстви в XIX - на початку XX ст., «досить складна, а головне майже не розроблена в науці». О. Оглоблин при цьому досить докладно пояснив причини такої історіографічної ситуації навколо цієї проблеми: «Її не досліджувано в советсько-українських умовах ні в 1920-х роках, коли ще був сильний вплив народницької (точніше, неонародницької) історіографії, ні пізніше, аж до цього часу. А на еміграції студії над цією проблемою дуже утруднені передусім через брак тут відповідних архівних джерел, а почасти й під тиском залишків і традицій народницької історіографії, для якої ця тема була й залишилася дуже непопулярною»³. Зазначу, що суттєвих змін на цьому напрямку не відбулося і донині. Це в першу чергу стосується дореформеного періоду, оскільки прогалини у вивченні пореформеної доби заповнюються швидшими темпами⁴.

Дослідження історії дворянства України першої половини XIX ст. може проводитись різними шляхами, але найбільш плідним, на мою думку, можна вважати персонологічний підхід, який не лише оптимізує евристичну роботу, а й дозволяє розглядати суспільні процеси через їх безпосередні людські прояви. Це цілком відповідає завданням, що ставляться в рамках сучасної соціальної історії в першу чергу в зарубіжній історіографії⁵, в центрі уваги якої опиняється людина, причому не сама по собі, а як елементарна клітина суспільного організму. Лише на цій основі відбувається перехід до аналізу різних суспільних утворень і соціальних груп, їх

ролі в історичному процесі. Таким чином історія розгортається не зверху, через сприйняття «сильних світу сього» і не через офіційний дискурс, що втілює мову «влади», а нібито «знизу» і «зсередини», починаючи з того, як складалося життя звичайних людей⁶. Тому необхідно приділити особливу увагу «не лише процесам, інститутам, ідеям і подіям досліджуваної доби, але й усім тим, більшим і меншим діячам, які творили цей історичний процес і, так чи так, добре чи зле, керували ним або впливали на нього»⁷. У цьому контексті цілком справедливим видається зауваження Н. Яковенко, яка, аналізуючи сучасний стан вітчизняної історичної науки, зауважила: «...если историография - наука о человеке, то изучать её можно только от конкретного человека, от того, о чем он думал, и, поняв, о чем он думал (насколько вообще это можно понять), мы можем говорить или моделировать, предполагать, почему он действовал так или иначе. Украинская же историография никак не может отстраниться от определения истории как науки об обществе. ... Я не отрицаю ценности изучения истории общества, но считаю, что общество состоит из Ивана, Петра, Семена, то есть из единиц»⁸. Такий підхід також надасть можливість подолати «обезлюднення» історії України XIX ст.

Вирішення цих складних завдань, безумовно, потребує об'єднання дослідницьких зусиль і виходу за межі традиційних для української історіографії сюжетів, важливість яких, зрозуміло, не повинна також заперечуватися, - суспільно-політичні та культурно-національні рухи, історія ідей, культури, формування національної самосвідомості. Це дозволить розв'язувати різноманітні питання соціальної історії та адекватніше і повніше виписувати українське XIX століття.

Перші кроки на цьому шляху, на мою думку, можна зробити в рамках регіональної історії, що потребує не тільки визначення локальних ареалів, а й виявлення, обліку персоналій, пошуку і введення до наукового обігу нових комплексів джерел. Регіональний підхід дозволить також вирішити ще ряд проблем, поставлених О. Оглоблиним, - консолідація, формування єдиного національно-територіального комплексу сучасної новітньої України, національно-господарчого організму, культурного процесу XIX ст. У зв'язку з цим, керуючись також персоналістичним методом, плідним можна вважати пошук діячів, що водночас відзначилися в різних українських регіонах. Можна припустити, що саме такі дворяни-поміщики сприяли процесу формування як єдиного територіального, господарчого, культурного простору України, так і української національної самосвідомості⁹.

До таких, без сумніву, можна віднести Михайла Павловича Миклашевського (близько 1756 - 1847) - вихідця з відомої козацько-старшинської родини, блискучого військового, талановитого адміністратора, громадського діяча, дбайливого господаря, який мав маєтності на Чернігівщині та Катеринославщині і був вписаний в родовідні книги обох губерній. Окрім того, такі постаті, як М. П. Миклашевський, дають можливість простежити наступність у веденні господарства, виявити спільне і відмінне в різних регіонах, що є важливим не лише для дослідження проблеми формування регіональних еліт, а й для вивчення соціально-економічної історії.

Особливий інтерес у цьому контексті викликає так званий «малоросійський потік», спрямований на південь України, і специфіка, що її вносило саме лівобережне дворянство в освоєння цього регіону. Деякі спільні риси - тип господарювання, прагнення до самодіяльності в галузі культури, освіти, збереження історичної пам'яті та інші, - імовірно, сприяли процесу консолідації українського дворянства.

Розв'язанню проблеми, без сумніву, посприє в тому числі виявлення та оприлюднення нових архівних матеріалів. Крім архівосховищ України, які для вирішення даної проблеми надають значні можливості, велика кількість документів зберігається в Москві та Петербурзі і в сучасній ситуації майже недосяжна для українських дослідників. Широкі перспективи надають лише фонди Міністерства внутрішніх справ (Російський державний історичний архів). Зокрема, серед документів фонду 1285 Департаменту державного господарства та прилюдних будов зберігається справа під назвою «Дело по представлению Екатеринославского гражданского губернатора о заведениих тайного советника Миклашевского», що представляє інтерес в контексті даної теми. Основу справи становить «Выписка из представления Екатеринославского гражданского губернатора к Министру Внутренних дел от 16 октября 1808 г.». Слід зазначити, що це поліфонічне джерело не лише багато чого додає до образу М. Миклашевського-господаря, а й може стати у пригоді дослідникам колонізаційних процесів, оскільки, з одного боку, проливає світло на поміщицьку колонізацію на півдні України, а з іншого, - репрезентує офіційний погляд місцевої адміністрації на переваги саме такої колонізації.

До того ж «выписка» також дещо додає до загальних уявлень про філантропію і благодійництво, про перенесення цих традицій з Лівобережжя на ґрунт Південної України, про «прогресивне» господарювання поміщиків, перелік яких в українській історіографії, як правило, обмежується прізвищами А. Самборського та В. Каразіна. В той самий час майже невідомі як поміщики-господарі В. Полетика, В. Капніст, Д. Трощинський, В. Ломиковський, В. Тарновський

(старший) та багато інших, хоча свого часу не тільки філантропічні, культурно-освітні, а й господарчі заходи українських поміщиків були досить відомі, підтримувалися та пропагувалися, зокрема, Вільним економічним товариством. Безумовно, частині дрібних поміщиків України було не під силу «прогресивне» господарювання, але перелік дворян, що сприяли розвитку економіки, можна значно розширити.

О. Лазаревський, Г. Милорадович, В. Модзалевський, Ф. Чижев, О. Оглоблин, Д. Каюк накреслили основні віхи життєвого шляху М. П. Миклашевського, і для попереднього ознайомлення читачам можна запропонувати нариси згаданих істориків¹⁰, але зауважу, що яскрава фігура цієї значної особи заслуговує глибшого, всебічного монографічного дослідження. До того ж його господарська активність майже не була предметом спеціальної пильної уваги фахівців.

Найбільш плідний та активний період життя М. П. Миклашевського (хоч дуже мало висвітлений в літературі), на мою думку, пов'язаний з Південною Україною. Спочатку участь у Російсько-турецькій війні 1787-1791 рр., де він показав неабиякий військовий хист. За хоробрість, виявлену в бою за Очаків (1788), М. П. Миклашевський отримав чин полковника, і був призначений командиром Стародубського полку. Відзначався також у битвах при Фокшанах (1789) та особливо на річці Римнік (1789), де очолена Миклашевським атака його полку вирішила долю битви. За цей подвиг він був нагороджений орденом св. Георгія IV ступеня. За хоробрість, виявлену в битві під Мачином (1791), отримав орден св. Володимира III ступеня¹¹. По закінченні війни М. П. Миклашевський командував військовими підрозділами, розгашованими в Україні, у 1797 р. отримав посаду волинського, а потім малоросійського цивільного губернатора. В 1801 р. він призначений новоросійським, а після адміністративної реформи з 1802 по 1804 рр. був катеринославським цивільним губернатором.

На цих посадах М. П. Миклашевський доклав багато зусиль для розбудови маловпорядкованого життя краю, надавав допомогу колоністам у скрутні часи. Масові міграції населення, у багатьох випадках неконтрольовані урядом, призводили до загострення кримінальної та соціальної ситуації, у зв'язку з чим цивільний губернатор мав «... много хлопот в истреблении бродяг, которые всегда нарушали покой жителей преступлениями своими равной в пресечении волнений в некоторых уездах в 1800 г.» У 1801 р. сприяв поселенню прибулих до Одеси грецьких та болгарських колоністів, займався справами духоборців. У 1802 р. проводив винний відкуп і підняв його вартість втричі, розробив проект карантинів.

Крім господарчої та адміністративної роботи, Миклашевський займався справами освіти. Обіймаючи посаду попечителя Катеринославського Головного народного училища, він всіляко сприяв розвитку цього закладу. За його наказом проводилися неодноразові закупівлі підручників, географічних атласів, ландкарт, фізичних приладів та машин, книжок для бібліотеки, викладачам виділялися грошові премії, а учням - матеріальна допомога. Енергійна діяльність М. П. Миклашевського була помічена урядом, його запрошують на засідання «Комитета об устройении Новороссийской губернии». На думку О. І. Дружиніної, поєднання в роботі Комітету зусиль таких державних діячів, як В. П. Кочубей, М. П. Румянцев, Г. Р. Державін та таких досвідчених представників з місць, як М. П. Миклашевський та І. І. Міхельсон, мали плідні наслідки для краю¹².

Можна припустити, що М. Миклашевський справив прismsне враження на катеринославське дворянське товариство. В січні 1807 р. предводитель дворянства Катеринославської губернії Петро Штерич у зв'язку з маніфестом 30 листопада 1806 р. про формування земського війська звернувся до Михайла Павловича, що перебував на той час у відставці, з проханням очолити ополчення губернії. Крім катеринославської міліції, за наказом головнокомандуючого земським військом О.О. Прозоровського, під команду Миклашевського було віддано ще два полтавських батальйони. Наскільки сумлінно він виконав свої обов'язки в даному випадку свідчить атестат за відмінну службу: «... во всё время служения милиции в Крыму из 6 тысяч и более ратников 300 человек померло и бежало, а прочие все поступили на службу, ... дисциплина до того была сохранена, что ни один офицер не был арестован и не один ратник не был по суду наказан а продовольствие милиции с такою казенною исполняемо было, что ни одна копейка лишняя не была издержана»¹³.

Неодноразово дворянство Катеринославщини через своїх предводителів зверталося до М.П. Миклашевського з проханням бути благодійником і клопотатися перед центральними органами влади навіть тоді, коли він остаточно вийшов у відставку в 1818 р. і оселився в своєму маєтку с. Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії.

У травні 1821 р. катеринославський губернський предводитель дворянства Д. І. Алексєєв звернувся з проханням до Михайла Павловича «как помещика и бывшего Начальника нашего показавшего столько благорасположения к Дворянству и попечение о благосостоянии губернии» «ходатайствовать» перед Міністерством внутрішніх справ з питання збереження традиційних прав щодо винокуріння та вільного продажу спиртних напоїв¹⁴. У науковій літературі

неодноразово зверталася увага на його важливість для дворянського господарства¹⁵. Тому, не зупиняючись на цьому детально, зазначу лише, що неможливість протягом досить тривалого часу експортувати зерно і в той же час необхідність підвищувати прибутковість господарств, підштовхували поміщиків до заняття гуральництвом, яке і стало для українських регіонів специфічним способом нагромадження первісних капіталів. Вирішення цього питання залежало від політики уряду і актуалізувалося із введенням «питейних откупов», від чого особливо страждало дворянство. Саме це і підштовхувало дворянські корпорації укладати численні звернення, петиції, листи і шукати впливових в урядових колах благодійників, які б посприяли розв'язанню проблеми.

По-державному, з «рвением... на пользу общую»¹⁶ ставився М.П. Миклашевський і до своїх поміщицьких обов'язків, усвідомлюючи відповідальність за землю і селян, якими володіє і які в той же час є одним з основних багатств суспільства.

Якщо маестності на Чернігівщині М. П. Миклашевський отримав у спадщину, то накопичення земель на Катеринославщині було виявом його власної господарської активності. Під час губернаторства він вигідно купив землі в Катеринославському та Павлоградському повітах у фельдмаршала М. Ф. Каменського, К. Г. Розумовського та графині К.В. Літто¹⁷ і став власником 35 834 десятин та одним з найзаможніших дідичів Південної України¹⁸.

Придбавши маєтки на Катеринославщині, як і більшість дідичів регіону, М.П. Миклашевський повинен був подбати про заселення земель, що було значною проблемою для новоприбулих поміщиків, оскільки населення Південної України другої половини XVIII - початку XIX ст. відзначалося надзвичайною мобільністю. Південноукраїнські поміщики постійно скаржилися на втечі селян, яких не зупиняв і указ від 12 грудня 1796 р., що забороняв самовільні переходи. Жоден поміщик не міг бути певен, що він раптом не залишиться без підданих. Але для тих, хто мав землеволодіння в інших регіонах, особливо в густонаселеному Лівобережжі, одним з можливих виходів зі складної ситуації було переселення своїх селян на нові території.

М. П. Миклашевський колонізував терени Катеринославщини своїми селянами з Чернігівщини. Зокрема, в с. Біленьке «с деревнями» проживало «814 душ перевезеннях Малороссийских крестьян»¹⁹. До того ж він намагався максимально використати міграційний потенціал південного краю. Оскільки залюднення поміщицьких маєтків тут відбувалося значною мірою за рахунок мандрівного елемента, який в багатьох випадках не мав чіткого уявлення про кінцеву мету своєї подорожі, дідич міг випадково стати власником підданих, пообіцявши переселенням якомога більше пільг. За народними переказами, під час одної з поїздок по губернії М. П. Миклашевський випадково наштовхнувся на групу людей, що називали себе запорожцями. Він відразу ж почав їх умовляти: «Идите же, братцы, жить до меня в Биленьку, пороблю вам хати: у меня солдат не будете давать, а в вольных слободах берут; не будете и панщины робить. Вони послухали и пересельлись. Правда, стари жили вольно, а детям их пришлось уже не так: из вольных козаків той стали крепакими»²⁰.

Намагаючись збільшити кількість підданих, поміщики йшли на пряме порушення законодавства. Нерідко вони переховували селян, які втекли від своїх панів, у тому числі й з інших губерній. Звинувачувався у переховуванні втікачів і М. П. Миклашевський. Намагаючись уникнути неприємностей, він звернувся до міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея з проханням вплинути на катеринославське начальство²¹, а також відправив йому «проект закона о беглых людях».

У своїх пропозиціях М.П. Миклашевський, звісно, виходив з місцевих реалій та потреб розвитку поміщицьких господарств, що потерпали від дефіциту робочих рук. Він вважав за необхідне дозволити приймати втікачів, оскільки існують поміщики, які «свой интерес предпочитают потребному вспомоществованию крестьянам. В таком случае - какой остается способ крестьянам. У которых в предмете одна, голодная смерть? - конечно один побег! - но кто их примет? Везде в России один закон взыскивающий за прием и передержательство. На удачу однако отправляются несчастные, надеясь скорее найти себе покровительство от челоуколюбия, нежели обратиться им к правосудию, которое по несчастию у нас только лишь губит сего рода людей»²². Мимохідь слід зазначити, що така недбалість до селян зазвичай пояснювалася тим, що більшість поміщиків не мала необхідних коштів для розбудови господарств. Не всі могли також вирішити проблему за допомогою державного позикового банку. Значна ж частина людей, які оселялися на поміщицьких землях, була не обтяжена майном, а тому дідичі повинні були потурбуватися про облаштування поселенців. А це якісно могли зробити заможні та підприємливі.

Ще О. Оглоблін зверну увагу на те, що М.П. Миклашевський «досить добре й уважно ставився до селян та їх інтересів, і то не тільки в своїх маєтках»²³. Про це свідчать його різноманітні проекти, які збереглися в рукописах. Він дбав про те, щоб його селяни були «обустроены очень хорошо и выгодно»²⁴, тому кількість мешканців в його маєтках постійно збільшувалася, а господарство перетворилося на зразкове. Як доповідав у 1806 р. у

Міністерство внутрішніх справ катеринославський губернатор Петро фон Берг, М.П. Миклашевський, «... к благоденствию (селян. - Т.Л.) завел приходскую школу для обучения детей, по правилам, установленным народного просвещения. Кроме сего устроен лазарет или больница в особом хорошем доме на 40 человек обоого пола, при оном содержится лекарь и имеется достаточная аптека и прислуга, пища для всех больных отпускается из экономии приличная и достаточная. Полезное прививание оспы также здесь в действии»²⁵.

Надання медичної допомоги селянам М.П. Миклашевський вважав дуже важливою справою і намагався поставити її на державний рівень, оскільки, на його думку, це був ефективний спосіб збільшення народонаселення і, як наслідок, розвитку економіки. Він вважав, що при відповідній політиці цілеспрямованої підготовки лікарів та фельдшерів ці «хранители здоровья человеческого во многих провинциях укоренелые вредные обычаи истребят». Систематичне проведення щеплення дасть можливість «недавая усилятся обыкновенным в народе недугам эпидемические болезни и в отечестве нашем не будут свирепствуя похищать во множестве безвременно людей, подобно как в других странах, где на всяком шагу лекаря есть. Наш же простой народ с таковыми медиками как фельдшера ... не постраждет, а напротив того надеятся надобно, что народонаселение у нас ощутительно прибывать будет больше нежели до сего времени»²⁶.

У своєму «Проекте по открытию фельдшерских школ» (близько 1840 р.) М.П. Миклашевський ілюстрував необхідність саме державного підходу на прикладі своїх чернігівських та катеринославських маєтків і писав: «в двух имениях моих, ... почти по равному количеству числящихся крестьян / страшась ответа перед Престолом всевышняго, за невнимательность к человечеству, судьбами в удел доставшагося мне народа / с молодых лет моих, содержал по условиям двух медиков, ... платил из них каждому / кроме всего содержания/ по три тысячи рублей в год. И таковых издержек моих не жалко; потому что: на 2002 души ревизских мужеска пола крестьян, от прошедших ревизии до ревизии прибыло у меня 590 душ мужеска пола - Следовательно, более 4й части народонаселения прибыло, почему когда бы по Всему отечеству нашему такова прибыль народа была, то через восемьдесят лет, во место числящихся миллионов народа платящаго подати и ставящаго рекрут; было бы / при благоденствии божием / более нежели вдвое, а при том смело могу сказать, что если бы в имениях моих были фельдшера, то я полагаю в имениях моих народонаселение возросло бы еще больше»²⁷.

Проект М. Миклашевського стосувався в першу чергу «простого народа в казенных селениях числящагося и между помещиками разделенного», а тому відносно перших витрати повинна була взяти на себе держава, а других - поміщики. При цьому М. Миклашевський висловив готовність «всеохотно» прийняти «четырёх фельдшеров двух в здешнее Черниговское а двух в Екатеринославское мое имение». Він вважав за необхідне також цим «народным врачам» надати гідне матеріальне утримання: «Из них каждому дам с обзаведением приличное помещение, прислугу из людей моих, лошадь для его разъездов, корову для молока, освечение отопление и дам провиант покуда неженат на одного человека а когда женится и будет иметь детей то на все семейство. А сверх всего сего производит буду в год деньгами от 200 до 300 рублей ассигнациями»²⁸. Без сумніву, не всім поміщикам було під силу долучитися до подібних ініціатив, але більш заможні могли слідувати подібним прикладам.

У своїх маєтках М. П. Миклашевському вдалося створити підприємницьке, орієнтоване на ринок господарство, де займалися не лише землеробством, а й скотарством та іншими видами діяльності. Багато в чому це було досягнуто за рахунок раціональної організації праці та побуту селян.

Реагуючи на державні потреби, з 1810 р. М.П. Миклашевський, «сообразуясь намерениями правительства и собственными», розпочав створення у своїх маєтках фабрики по виробництву сукна. Для цього на Катеринославщині ним були заведені «гишпанские овцы», яких на початок 20-х років нараховувалося до 5 тисяч, та побудовані суконні мануфактури. І якщо на Катеринославщині підприємство мало невеликі розміри і розраховане було на задоволення внутрішніх господарських потреб, то славнозвісна Понурівська фабрика на Чернігівщині невдовзі перетворилася на досить потужне виробництво²⁹. З 1815 р. фабрика виробляла тонкі сукна до 22 000 аршин сукна, переважно середніх гатунків, а також високої якості твін, фланель, байку, білі та кольорові ковдри загалом на суму понад 50 тисяч рублів сріблом щорічно³⁰. Тут працювало близько 220 робітників - кріпосних М.П. Миклашевського, які одержували «здельную» платню грошима, продуктами, також верхній одяг³¹.

Проживаючи постійно в Понурівці, М.П. Миклашевський не обходив увагою свою катеринославську власність, шукаючи нові форми господарювання, відповідно до місцевих природнокліматичних умов. П. Фон Берг в доповідній записці згадував також показові для губернії «заводы конской и рогатого скота лучших пород, заведен сад различных фруктовых

пород, а более тутовых, сих последних по линиям сочтено много более полуторы тысячи деревьев таких, которые удобны уже питать червей и по словам управляющего именем, с будущей весны (тобто з 1809 р. - Т.Л.) производство шёлка начнется». Крім того, Миклашевський вирощував виноград та намагався виробляти вино, що на той час було новою справою у Катеринославському повіті. Восени 1806 р. було виготовлено вина, «на подобиє Донского Цымлянского», до 60 відер³².

Безумовно, якрива фігура М.П. Миклашевського заслуговує більш глибокого, всебічного вивчення, що можливо на основі синтезу історіографічного матеріалу та подальших архівних пошуків. Але й на даному етапі можна внести суттєві уточнення в загальні уявлення про особливості соціальних процесів на початку XIX ст. Подальша ж консолідація дослідницьких зусиль в напрямку визначення ролі регіональних еліт, поміщиків-дворян, які займалися розбудовою своєї землі і відчували себе відповідальними за свою вітчизну, допоможе в розв'язанні складніших проблем історії України.

Джерела та література:

1 Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Український історик. - 1971. - № 1-2. - С. 5-6.

2 Там же. - С. 6.

3 Там же. - С. 12.

4 Див.: Темірова Н. Поміщики України в 1861 - 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. - Донецьк, 2003. - 319 с.

5 Заради справедливості необхідно відзначити й позитивні зрушення, що відбуваються в останні роки в українській історіографії в дослідженні соціальної історії. Нові підходи на цьому напрямку були не лише задекларовані науковцями Інституту історії України НАНУ, а й почали втілюватися на сторінках альманаху «Соціум» (2002. № 1; 2003. № 2; 2004. № 3.) Щоправда, XIX ст. тут практично не представлено.

6 Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. - М., 2000. - С. 77.

7 Оглоблин О. Вказ. праця. - С. 14.

8 Махун С. Наталья Яковенко: «Историк - это раб источника» [Интервью] // Зеркало недели. - 2004. - № 42. - С. 21.

9 Невипадково серед громадських культурно-освітніх діячів Катеринославщини та Лівобережної України XIX - початку XX ст. бачимо Родзянків, Миклашевських, Полетик, Новицьких та інших, не випадково у 80-і рр. XIX ст. у Катеринославі виявився один з повних списків «Разговора Великороссии с Малороссией» С. Дівовича. Дворянство всіляко сприяло археологічним дослідженням Д. Яворницького, передавало до музею унікальні реліквії з родинних архівів та колекцій, збирало гроші для закупівлі козацьких старожитностей, щоб поповнити музей імені О. Поля (Литвинова Т.Ф. Про невідомий список «Разговора Великороссии с Малороссией» Семена Дівовича // Київська Старовина. - 2000. - № 1. - С. 155-159; Абросимова С.В.Д. Яворницький у колі катеринославської інтелігенції (кінець XIX - початок XX ст.) // Інтелігенція: Суть, історичні долі, перспективи. Між нар. Наук. Конф. (Дніпропетровськ, червень 1996 р.): Тези доповідей. - Д., 1996. С. 105; Каюк Д.Г., Литвинова Т.Ф. Українська дворянська інтелігенція: спроба визначення типу // Там же. - С. 84 - 85.)

10 Лазаревский А. Миклашевские // Киевская старина. - 1882. - Август. - С. 243 - 258; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. - К., 1912. - Т.3. - С. 490 - 491; Чижев Ф. Сообщение из Малороссии: Михаил Павлович Миклашевский // Русская беседа. - 1856. - № 1. - С. 1-50; Милорадович Г. Михаил Павлович Миклашевский: Портрет // Черниговские губернские ведомости. - 1895. - Ч. 666; Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С. 150 - 167; Каюк Д. Г. Миклашевський Михайло Павлович // Українська біографістика. Збірник наукових праць. - К., 1999. - Вип.. 2. - С. 103 - 106; Він же. Родина дворян Миклашевських в історії Південної України // Київська старовина. - 1999. - № 6. - С. 108 - 116.

11 Каюк Д.Г. Миклашевський Михайло Павлович. - С. 104.

12 Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1824 гг. - М., 1970. - С. 178.

16. IP НБУ. - Ф. 71. - № 1203-1204. - Арк. 1.

17 Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905 г. - Рига, 1990. - С. 25 - 26.

18 Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII - на початку XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. - Д., 2002. - С. 151.

19 Російський державний історичний архів (далі: РДІА). - Ф. 1285. - Оп. 3. - Спр. 182. - Арк. 2.

20 Новицкий Я.П. Вказ. Праця. - С. 25 - 26.

21 IP НБУ. - Ф. 71. - № 1190. - Арк. 1.

22 Там же. - № 1191. - Арк. 1-4.

23 Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - С. 161.

24 РДІА. - Ф. 1285. - Оп. 3. - Спр. 182. - Арк. 2.

25 Там же. - Арк. 2-3.

26 IP НБУ. - Ф. 71. - № 1204. - Арк. 3 зв. - 4.

27 Там же. - № 1203. - Арк. 1 - 1 зв.

28 Там же. - № 1204. - Арк. 4 - 4 зв.

29 Тут немає необхідності детально зупинятися на цьому сюжеті, оскільки Понурівська фабрика була предметом уваги одного зі знавців промисловості Чернігівщини ще в часи існування цього підприємства. Дивись: Гутман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние // Черниговские губернские ведомости. - 1852. - Ч. 18. - С. 189. Писав про фабрику і сам М.П. Миклашевський в своїх записках, що зараз зберігаються в ІР НБУ.

30 Оглоблин О. Люди старої України. - С. 160 - 161.

31 ІР НБУ. - Ф. 71. - №. 1198. - Арк. 1 зв. - 2.

32 РДА. - Ф. 1285. - Оп. 3. - Спр. 182. - Арк. 3.

Анна Морозова

ДЕМОГРАФІЯ ТА МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ СЕРЕД ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

(друга половина XIX - початок XX ст.)

Питання демографії та міграційних процесів серед єврейського населення Північного Лівобережжя України середини XIX - початку XX ст. не було темою окремого дослідження. Його вивчення дасть змогу простежити взаємозв'язок приросту єврейського населення, його міграції в межах регіону та за кордон з соціально-економічним становищем єврейського загалу північного Лівобережжя України.

Окремі аспекти демографічних та міграційних процесів серед єврейського населення Чернігівської та Полтавської губерній розглядалися фрагментарно в загальних працях з історії єврейського населення України та Російської імперії і містять у собі виключно статистичні відомості.

Не претендуючи на всебічний розгляд цього питання, автор статті має на меті розглянути демографічну ситуацію та міграційні процеси серед єврейського населення Чернігівської та Полтавської губерній. Виходячи з мети, поставлені й завдання: простежити та проаналізувати темпи приросту єврейського населення Північного Лівобережжя України, його відсоткове відношення до загальної кількості населення, розподіл за станами та регіонами проживання, вплив правового положення та міграційних процесів на демографію єврейського населення.

Як відомо, єврейське населення в Російській імперії було чисельнішим, ніж у будь-якій іншій країні. За переписом 1897 р., воно становило 4,16% усього населення імперії. Основна маса єврейського населення (93,9%) була сконцентрована у 15 губерніях смуги осілості та у 10 губерніях Царства Польського. У смугі осілості вони становили 11,11% усього місцевого населення, у той час як у більшості губерній решти Росії частка євреїв не сягала навіть 1%. [1, с.7]

Відповідно до Положення про євреїв від 31 травня 1835 р. вони мали право постійного проживання у 15 губерніях Російської імперії, які входили до смуги осілості. Це Бессарабська, Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Ковенська, Мінська, Могильовська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Херсонська та Чернігівська губернії, а також Київська губернія за виключенням м.Києва.[2]

Відомості про кількість єврейського населення за повітами свідчать, що, станом на 1862 р., понад 36% їх у Полтавській губернії мешкало на півдні (Золотоніський, Кобеляцький та Кременчуцький повіти). У західних повітах (Пирятинський та Переяславський) мешкало понад 20% євреїв, в інших регіонах вони розподілялися приблизно однаково: близько 17% на півночі (Гадяцький, Прилуцький та Роменський повіти), майже 14% на сході (Зінківський, Костянтинівградський та Полтавський повіти) та близько 13% у центрі (Лохвицький, Лубенський, Миргородський та Хорольський повіти). У Чернігівській губернії на цей час більшість єврейського населення (майже 32%) мешкало на півночі (Мглинський, Новозибківський, Стародубський та Суразький повіти). Решта єврейського населення за регіонами проживання розподілялося так: захід (Городнянський, Сосницький та Чернігівський повіти) - майже 27%, схід (Глухівський, Кролевецький та Новгород-Сіверський повіти) - майже 18% та південь губернії (Борзенський, Козелецький, Конотопський, Ніжинський та Остерський повіти) - майже 24%.

Серед окремих повітів Полтавської губернії за кількістю євреїв, що в них проживали, лідирував Кременчуцький повіт. Тут мешкало 9440 євреїв, що становило майже 27% від їхньої загальної кількості у губернії. Далі йшли Переяслівський повіт (5852 євреї, або близько 17% від загальної кількості єврейського населення), Полтавський (3757 євреїв, або близько 11%) та Прилуцький (2473 євреї, або 7%) повіти. У Чернігівській губернії повітом, в якому чисельність єврейського населення була найбільшою, був Чернігівський, де мешкало 5014 євреїв, що становило близько 15% від загальної кількості єврейського населення губернії. Далі йшли повіти з майже однаковою кількістю єврейського населення: Стародубський - 3575 осіб, або близько 10,5% від загальної кількості єврейського населення губернії, Мглинський та Суразький повіти - відповідно 3090 та 3085 осіб, або близько 9,1% від загальної кількості єврейського населення губернії.

У 50 - 80-і роки XIX ст. єврейське населення в Україні постійно зростало. Демографічний «стрибок» відбувався не лише через переселення із західних губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищий, ніж у неєвреїв. За даними за 1862 рік, єврейське населення становило у Полтавській губернії 35320 осіб, у Чернігівській - 33934 особи [3, с. 14-25; 4, с. 46-47], відповідно 1,87% та 2,25% від загальної кількості населення. За 10 років кількість єврейського населення зросла майже вдвічі і, станом на 1873 рік, наприклад, становила у Полтавській губернії 62848 осіб.[5, с.180-185] Дані на цей час по Чернігівській губернії відсутні, але до 1884 року воно зросло у порівнянні з 1862 роком майже втричі і становило 96675 осіб.[6, с. 217-221]

На відміну від попереднього періоду, наприкінці XIX ст. міграційні потоки з північно-західних регіонів затухають, і чисельність єврейського населення зростала переважно за рахунок природного приросту. Тому, якщо порівняти темпи приросту єврейського населення у 1860 - 1880 рр. та 1880 - 1897 рр., то за останній період воно зменшилося майже вдвічі. Взагалі ж, за переписом 1897 року, у Північному Лівобережжі України мешкало 225396 євреїв. [7, с. 98-99; 8, с. 110-111]. У Полтавській губернії вони становили 4%, а у Чернігівській - 4,98% від загальної кількості населення.

Незважаючи на зниження темпів приросту та збільшення еміграційного руху, кількість єврейського населення продовжувала зростати і, за даними на 1915 рік, становила у Полтавській губернії 157743 особи, а у Чернігівській - 160596 осіб [9, Додаток № 9; 10, с. 4]. Таким чином, за період з 1860 по 1915 рр. єврейське населення Північного Лівобережжя України зросло майже удвічі. Але відносно до загальної кількості населення цього регіону кількість єврейського населення зросла ненабагато й становила відповідно 4,41 та 5,43% від загальної кількості населення Полтавської та Чернігівської губерній.

На відміну від першої половини XIX ст., наприкінці XIX ст. правові обмеження відносно євреїв були спрямовані не на їхнє «виправлення», а на витиснення у соціальні аутсайтери. У 1882 році за пропозицією міністра внутрішніх справ у губерніях були створені комісії з єврейського питання, мета яких була визначена як «ознайомлення з видами шкідливої діяльності євреїв та винаходу заходів до припинення цієї діяльності». У роботі, наприклад, чернігівської комісії брали участь представники усіх губернських установ, службовці з повітів та окремі особи - загалом близько 60 осіб. За підсумками проведеної роботи комісія висловила заборону євреям торгівлі міцними напоями та придбання й орендування землі у сільській місцевості, деякі висловились за виселення єврейського населення з сіл. Поряд з постановою чернігівської комісії була представлена «особлива думка», яка визначала, що обмеженнями та заборонами неможливо встановити нормальні стосунки між місцевим населенням та євреями. Тому пропонувалося заборонити утримання євреям шинків та винокурних заводів; заборонити придбання землі у повітах; заборонити мешкання у селах євреям, які займалися скупкою та посередницькими операціями, а заохочувати розселення в них євреїв-ремісників та землеробів.[11,с.109-113]

Як підсумок діяльності губернських комісій, 3 травня 1882 р. указом правлячого Сенату були затверджені «Тимчасові правила», які заборонили євреям селитися у селах, придбавати там у власність нерухомість, орендувати землю, торгувати у неділю та православні свята. Виключення були зроблені лише для єврейських землеробних колоній, що існували до 1882 року.[12] Ці правила порушили права близько 0,5 млн. євреїв, що мешкали у селах, й побічно зачепили усе єврейське населення у смузі осілості зростанням внутрішньої конкуренції, яка погіршила його економічний стан.[13, с. 24]

Обмеження щодо розселення в сільській місцевості та основних напрямків економічної діяльності впливали на формування структури єврейського населення. За даними 1862 р., у Полтавській губернії у губернському, повітових та заштатних містах мешкало 32079 євреїв, в повітах - лише 3241, у Чернігівській губернії у містах - 29391, у повітах - 4543 євреї. Переважання єврейського населення у повітах Чернігівської, перед Полтавською губернею пов'язане з існуванням на її теренах єврейських землеробних колоній, які на цей час вже сформувалися за рахунок євреїв-переселенців з губерній, прилеглих до Чернігівської -

Полтавської, Могильовської та Мінської.

На початку 80-х рр. XIX ст. у губернських та повітових містах Північного Лівобережжя України мешкало понад 100 тис. євреїв, у повітах - близько 80 тис. Візьмемо національний склад повітових та заштатних міст Полтавської (на 1873 р.) та Чернігівської (на 1884 р.) губерній. Серед мешканців Чернігова євреїв було близько 44%, Кременчука - 39,2%, Городні - 37,5%, Козельця та Мглина - майже по 33%, Переяслава - 31,62%, Нового Міста - 31,51%, Борзни - 26,38%, Погару - 25,21%, Ромен - 25,13%, Остра - 23,76%, Ніжина - 23%, Лохвиці - 20,15%. А в окремих містах, як, наприклад, Новгороді-Сіверському та Суражі, єврейське населення становило більшість - відповідно 52,46 та 51,68%.

У порівнянні з губерніями південно-західного краю Російської імперії, у Полтавській та Чернігівській губерніях було мало містечок. Як вже відзначалося, певною мірою структурні зміни єврейського населення спричинили адміністративні заходи російського уряду за часів Олександра III. «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 р. невеликі містечка перейменовувалися в села, містечками визнавалися лише ті, де була міська міщанська управа та в яких стягувався податок з міського майна. На євреїв - мешканців містечок, що перетворювались на села, поширювались усі обмеження, багатьох з них примусово виселяли. У Полтавській та Чернігівській губерніях євреї становили лише невелику частку населення містечок, й останні носили скоріше сільський, ніж міський характер. За даними перепису населення 1897 р., у містечках євреї становили 3,3% у Полтавській та 7,6% - у Чернігівській губернії при середній нормі по імперії у 39,9% [14,с.699;15,с.853]. Тому єврейське населення цих губерній було сконцентроване майже виключно у містах. За даними 1897 р., у містах Полтавської губернії євреї становили 29,5%, Чернігівської - лише 26,1% від загальної кількості населення (між тим, як у містах смуги осілости Російської імперії взагалі вони становили у середньому 36,9%). У той же час в деяких містах їх частка від загальної кількості населення була значною. Так, у Пирятині та Переяславі Полтавської губернії та Мглині Чернігівської губернії вони становили майже по 35%, у Стародубі Чернігівської губернії - понад 41%, а у Кременчуці - навіть 47% від загальної кількості населення цих міст. Найбільше ж євреїв проживало у Суражі Чернігівської губернії, де вони становили майже 60% загальної кількості населення.

У сільській місцевості через існуючі обмеження євреїв було мало. Так, за даними 1862 р., у Полтавській губернії вони становили лише 0,19%, а у Чернігівській губернії - 0,33% від загальної кількості населення сіл. А наприклад, у Роменському повіті вони на цей час не проживали зовсім. Поступово чисельність євреїв, що мешкала у сільській місцевості, зростає і, за даними перепису населення 1897 р., вони становили 1,2% у Полтавській губернії та 2,86% - у Чернігівській. У наступні десятиріччя цей показник вже майже не змінюється і, за даними на 1908 рік, становить відповідно 0,97 та 2,69%.

У кількісному відношенні чоловічого та жіночого населення у євреїв переважають жінки. Вони становили близько 51% від загальної кількості єврейського населення Північного Лівобережжя України протягом другої половини XIX - початку XX ст. За даними перепису 1897 р., на 100 чоловіків припадає жінок: у Полтавській губернії - 105,2, у Чернігівській - 107,9 [16, с. 19-20]. Старовинний побут ортодоксального єврейського населення характеризувався дуже ранніми шлюбами. Відсоток тих, що розірвали шлюб, у євреїв набагато вищий, ніж у іншого населення, що пояснюється нормами єврейського шлюбного права, який допускав розлучення.

Коефіцієнт народжень (кількість народжених на 1000) серед євреїв Північного Лівобережжя України, за даними 1897 р., становив: у Полтавській губернії - 39,2, у Чернігівській - 42,6 [17,с.31]. Коефіцієнт цей постійно зменшувався. На початку XX ст. посилювалася тенденція до зменшення народжень серед єврейського населення, що й підтверджувалося усіма спостереженнями єврейського життя на теренах Російської імперії [18, с. 107]. Не стало виключенням й Північне Лівобережжя України, де, наприклад, у м. Полтаві у 1910 р. коефіцієнт народжень становив вже лише 36,8 [17, с. 33]. Одним з чинників, що впливав на збільшення єврейського населення, була низька смертність серед єврейських дітей. Так, якщо на початок XX ст. з кожних 1000 новонароджених неєвреїв 450 вмирало у віці до 5 років, то серед єврейського населення ці цифри були набагато нижчими [19, с. 67]. Але навіть ці офіційні дані не можна вважати точними, бо, як відзначалося у ході перевірок метричних книг, євреї часто навмисно не реєстрували у рабинів народження або смерть своїх близьких, здійснюючи лише обряди віри вдома за допомогою сусідів. Так, рабин Мглинського повіту у січні 1898 р. повідомляє у міську думу: «...кількість записів актів у єврейських метричних книгах як народжених та тих, що брали шлюб, так й розлучених та померлих, останнього часу стало більш і більш зменшуватися, незважаючи на те, що населення ...зростає;... причина цього явища пояснюється тим, що євреї ... просто не приділяють ніякої важливості метричним записам...» [20, арк. 24-24 зв.].

Очевидно, що скупченість на обмеженій території, однобічна спрямованість економічної

діяльності спричинили до еміграції євреїв за кордон.

У 1820 - 1870 рр. лише близько 7500 євреїв емігрувало взагалі за межі Російської імперії.[21,с.16] Після ж погромів 1881 р. , а особливо з 1905 р. сталося масова еміграція, яка поглинула увесь щорічний приріст єврейського населення (а це становило бл. 80 тис. осіб по імперії) [18, с.175]. Статистика еміграції, яка настала після погромів та до початку I Світової війни, не поділяє регіони, звідки виїжджали емігранти, у сучасних поділах, але вважається, що кожний третій єврей Росії мешкав у Південно-Західному краї та Новоросії.

З 1892 р. в Росії почало діяти Єврейське колонізаційне товариство, яке було засноване в Англії. Відповідно до затверджених правил діяльності Товариства переселення євреїв дозволялося здійснювати як цілими родинами (батьки та неодружені діти усіх років), так й окремими особами обох статей та будь-якого віку. Місцевими губернаторами видавалися безкоштовні вихідні свідоцтва. Євреї, які емігрували, признавалися такими, що назавжди покидали межі Росії, та звільнялися від військової повинності. [22] Протягом 1903 -1907 рр. почали діяти місцеві уповноважені Товариства на території Північного Лівобережжя України.

Темпи еміграції з Північного Лівобережжя України були незначні. Так, за даними уповноважених Єврейського колонізаційного товариства, у 1908 р. з Полтавської губернії виїхало 30 осіб, з Чернігівської - не виїжджало взагалі, у 1909 р. - відповідно 42 та 169 осіб, у 1910 р. - 60 та 359, у 1913 р. - 16 та 98 осіб [23, с. 20-21; 24, с. 30; 25, с. 12]. Взагалі ж за період з 1897 по 1915 рр. з Полтавської губернії емігрувало 29 тис. євреїв, з Чернігівської - 30 тис.[17, с. 81].

Партії єврейських емігрантів відправлялися в основному до США (80%) кожні 3 - 4 тижні через порт Гальвестон [23, с. 5]. На початку XX ст. більшість емігрантів прямувала до рідних, які вже оселилися й гарантували допомогу у влаштуванні [26, с. 375-412]. Решта прямувала невеличкими партіями до Канади, Західної Європи, Австралії, Південної Америки та Південної Африки [21, с. 16]. Незважаючи на високу національну та релігійну мотивацію того часу, лише близько 2% емігрантів-євреїв Російської імперії, відповідно й України, виїхали до Палестини.

Перш за все емігрували обізнані з якимось ремеслом чоловіки переважно робочого віку (20 - 50 років). Ремісники та ремісниця становили 56,9% усіх емігрантів. Наступна за кількістю група -торговельні службовці, потім йдуть особи без певних занять та робітники.[23, с. 5] Причиною виїзду з країни переважної більшості євреїв було тяжке матеріальне становище та безробіття [26, арк. 375 зв., 380 зв., 382 зв., 384 зв., 387 зв., 388 зв., 390 зв., 392 зв., 400, 401 зв., 403 зв., 406, 411 зв.].

У зв'язку з воєнними діями під час Першої світової війни зросли темпи внутрішньої міграції єврейського населення Російської імперії. На 1 вересня 1916 р. на території Полтавської та Чернігівської губерній оселилося відповідно 14 тис. та 5 тис. євреїв із західних губерній Російської імперії [27, с.VII-VIII].

Таким чином, єврейське населення проживало на всій території Північного Лівобережжя України й становило значну складову частину населення цього регіону. Внаслідок встановлення владою обмеження щодо його розселення, протягом другої половини XIX -початку XX ст. продовжувалася його концентрація у містах та містечках, де вони становили іноді половину усього населення. Відзначаються досить високі темпи приросту єврейського населення у 60 - 80-і роки XIX ст. та поступове його зменшення у подальші роки, що пов'язане з впливом на цей процес не лише економічних, але й соціальних чинників (погроми 1881,1905 рр.). Обмеження єврейського населення у праві вільного проживання, пересування по країні, володінні власністю й занятті окремими видами діяльності спонукали його до міграції за кордон. Але, незважаючи на досить швидкі темпи еміграції євреїв Північного Лівобережжя України, його кількість по відношенню до загальної чисельності населення регіону напередодні революції 1917 року майже не змінилася, що пов'язано з міграцією до Чернігівської та Полтавської губерній біженців із західних губерній Російської імперії під час Першої світової війни.

Джерела та література:

- 1 Бланк Р.М. Роль еврейского населения в экономической жизни России. - Спб., 1908. - 64 с.
- 2 Полное собрание Законов Российской империи. - Вид. 1857. -Т. X. - Ст. 8054.
- 3 Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. / Сост. П.Бодянский. - Полтава, 1865.
- 4 Памятная книжка Черниговской губернии. - Чернигов, 1862. -517 с.
- 5 Памятная книжка за 1874 год. / Под ред. М.Н.Григорьева -Полтава, 1875. - 414 с.
- 6 Календарь Черниговской губернии на 1886 год. / Сост. К.В.Корвин-Пиотровский. - Чернигов, 1885. - 188 с.
- 7 I Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. /Под ред. Н.А.Тройницкого - Т. XXXIII. Полтавская губерния. -Спб., 1904. - 315 с.
- 8 I Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. /Под ред. Н.А.Тройницкого - Т. XLVIII. Черниговская губерния. -Спб., 1905. - 341 с.
- 9 Обзор Полтавской губернии за 1915 год. - Полтава, 1917. - 9 с.

- 10 Петровский И.Ю. Черниговская губерния в этнографическом, административном, экономическом, промышленном, учебном и др. отношениях. 1915 год. - Чернигов, 1915. - XLVIII с.
- 11 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. - Пг.: Огни, 1916. - 251 с.
- 12 Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1882 год. - Спб., 1882. - № 43. - Ст. 272.
- 13 Pinkus Benjamin. The Jews of the Soviet Union. The history of a national minority. - Cambridge, 1988. - 397 p.
- 14 Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - Спб., 1908 - 1913. - Т. XII.
- 15 Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. - Спб., 1908 - 1913. - Т. XV.
- 16 Статистика еврейского населения/ Сост. Б.Д.Бруцкус. - Спб.: Север, 1909.
- 17 Вейцблит І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 - 1926 років. - К.: Пролетар, 1930. - 175 с.
- 18 Пасманик Д.С. Судьбы еврейского народа. Проблемы еврейской общности. - М.: Сафрут, 1918. - 237 с.
- 19 Baron Salo W. The Russian Jews Under Tsars and Soviets. -N-Y., London, 1976. - 468 p.
- 20 Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 5, спр.1202.
- 21 Gitelman Tri Y. A century of ambivalence. The jews of Russia and the Soviet Union. 1881 to the present. - N-Y, 1988. - 336 p.
- 22 Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1892 г. - № 73. - Ст.773.
- 23 Отчет о деятельности еврейского эмиграционного общества за 1913 год. - К.: Работник, 1914. - 80 с.
- 24 Гольдштейн М.И. Очерки истории евреев Полтавщины (1804-1920 гг.). - Полтава: «Скайтек», 1998. - 68 с.
- 25 Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 5, спр. 2358.
- 26 Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 97, кн. 1.
- 27 Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. - Пгг.: Кадима, 1917. - 76 с.

Валентин Ковальчук

НІЖИНСЬКЕ ЗЕМСТВО: ЧЕРЕЗ НЕМОЖЛИВЕ - ДО КРАЩОГО

Величезна романівська імперія потерпіла поразку в Кримській війні. Завдяки реформам 60 - 70 років Росія плуга й водяного млина поступово перетворювалася в країну молотарки, пари та електрики. Царизм намагався якомога більше пристосовувати державний лад до потреб капіталістичного розвитку. За положенням, затвердженим Олександром II 13 січня 1864 року, в 33 губерніях європейської Росії, у тому числі на території Лівобережної та Південної України, створювались земські установи. У Ніжинському повіті вони склалися з повітових земських зборів і повітової управи. Ніжинське земство своєю діяльністю охоплювало досить значні території й населення. Так, у 1914 році повіт займав 2,5 тисяч км. Тут проживало 178 тисяч чоловік.¹

Ніжинська повітова земська управа як виконавчий орган земських зборів була створена 20 липня 1865 року на основі згаданого вище «Положення про губернські та повітові земські установи».

Ніжинське самоврядування мало обмежені права. Одна з основних функцій - вирішення питань та утримання державних будівель, які належали земству. Пануюче становище в Ніжинському земстві посідали поміщики, купці, духовенство і заможне селянство (86% - дворян, решта - купці та міщани). Так, у 1911 році гласними Ніжинського земства були граф В. Мусін-Пушкін, поміщики Ю. Глібов, І. Почека, почесний громадянин П. Кушакевич.

Вибори гласних у Ніжинське земство проводилось за майновим цензом. Населення повіту поділялось на три категорії: 1) землевласники; 2) міське товариство; 3) сільське товариство.²

Ніжинська повітова земська управа обиралася на три роки в складі голови та шести членів.³

Основою бюджету земства був податок на нерухоме майно - землі, будинки, фабрично-заводські підприємства і торговельні установи. Кошти, які надходили від цих установ, були

порівняно невеликими, і Ніжинське земство постійно відчувало нестачу грошей. Так, у 1906 році воно звернулося з проханням до уряду позбавити його необхідності вносити гроші на утримання Ніжинського технічного училища (3500 крб.), Мринської жіночої семінарії (1500 крб.), Ніжинського міського училища (375 крб.).⁴

Як позитивну рису треба відмітити, що земство іноді допомагало сім'ям бідняків, які не мали змоги заплатити за навчання своїх дітей в середніх навчальних закладах (гімназіях). Так, завдяки допомозі земства, дочка ніжинського козака М.О. Березюк - майбутня заслужена вчителька УРСР, мала можливість закінчити Ніжинську жіночу гімназію П.І. Кушакевич.⁵

Позитивною рисою земства було також медичне обслуговування населення, будівництво й утримання земських шкіл. 1 травня 1885 року Ніжинська лікарня комітету громадянського піклування була передана Ніжинському земству. Ця лікарня мала 25 ліжок та амбулаторію, в ній працювало 3 лікарі й 7 фельдшерів. Для розвитку Ніжинської земської лікарні багато зробив лікар М.П. Галицький, який працював тут 42 роки (1887 - 1925 рр.). Тому й лікарню в народі прозивали Галицькою. Завдяки популярності лікаря Галицького тут лікувалися не тільки мешканці Ніжинського, але й інших повітів Чернігівщини.⁶

Ніжинське земство брало участь у будівництві та утриманні земських училищ. Це були загальноосвітні однокласні початкові школи з 3-річним строком навчання. Незважаючи на те, що контроль за діяльністю училищ здійснювався інспекторами й директорами училищ реакційного Міністерства народної освіти, вони користувалися популярністю серед сільського населення Ніжинського повіту. У селі Веркіївці до революції було аж два училища і лише одна церковно - парафіяльна школа; мешканці села Данине в 1906 році звернулися з проханням у повітове земство перетворити церковно-парафіяльну школу в земське училище.

Ніжинське сільгосподарство, яке було створене місцевою інтелігенцією в 1897 році, зробило свого часу великий внесок у розвиток сільського господарства Ніжинщини.

Після скасування кріпацтва все господарство цього краю опинилося в дуже великій скруті. Великі панські наділи - на одному полюсі, а на другому - убоге селянське господарство. Але в них була єдина, спільна біда - ні ті, ні інші не вміли вести господарство в нових умовах зародження капіталізму. Особливо тяжко все це відбивалося на селянстві. У засновника товариства і його керівника, місцевого поміщика Руссо-де-Живона, була одна мета - навчити селян всього того нового, що було на той час у сільгоспнауці, щоб останні якнайменш страждали від недородів. І якщо спочатку ніжинські подвижники займалися теоретичними розробками в галузі сільського господарства, то вже на другому році існування товариства вони перейшли до практичних справ: організували сільськогосподарський склад, через який за низькими цінами продавали селянам зерно кращої врожайності. Про популярність цього закладу свідчить той факт, що в кінці 1899 року його грошовий оборот виріс до 1500 карбованців - суми дуже значної на той час. Наступним кроком у популяризації нових форм ведення господарювання стало проведення спеціалізованих виставок за участю самих селян.⁷

Організувати їх було дуже важко, тому що завжди бракувало коштів, але, незважаючи на це, сільськогосподарське товариство разом із міським земством знаходило їх для заохочення селян, які мали успіхи у веденні свого господарства. Поступово сфера діяльності товариства, членами якого в 1901 році вже було 105 чоловік, розширюється. Саме вони підняли питання про організацію й запуск тютюнової фабрики в Ніжині.

Дуже багато робиться для розвитку тваринництва. Спеціальною постановою Ніжинське земство робить товариство своєрідним органом з питань сільського господарства. У тому ж 1901 році була проведена ще одна виставка, на якій селяни представляли 235 експонатів, а річний товарообіг складу досяг 2100 карбованців. Це дало змогу провести часткову безкоштовну роздачу зерна селянам. Незважаючи на ці безсумнівні успіхи, у 1902 році у діяльності товариства настає криза, з якої вдалося вийти завдяки фінансовій допомозі з боку губернського земства. І це дало відразу гарні наслідки. На виставці 1903 року вже було представлено 308 експонатів, її відвідало 1754 чоловік. Саме товариство на цьому заробило 696 карбованців чистого прибутку.⁸

Значно покращилися справи і на складі, послугами якого вже користувалося 1635 селян. Не залишалося товариство осторонь і від суспільної діяльності. Коли в 1905 році 27 губерній царської імперії залишилось без врожаю зернових, то саме воно організувало збір хліба та його відправу голодуючим. Досить швидко на прикладі Ніжина такі сільськогосподарські товариства почали виникати й по селах нашого краю, їхня діяльність була дуже важливою завдяки пропаганді й практичному втіленню в життя нових форм ведення господарства. Селяни підняли врожайність своїх земельних наділів з 40 - 50 пудів хліба з однієї десятини до 150 пудів.

У Веркіївці членами місцевого сільськогосподарського товариства був закладений плодовий розсадник, постійно проводилися курси сільського господарства, які, як відзначалося у звітах, «... мали дуже велику кількість слухачів». Деякі товариства пішли ще далі - почали створювати спеціальні сільські майстерні. Наприклад, у селі Володькова Дівиця діяла ткацька

майстерня, у Заудайці - слюсарна та ковальська.

У 1910 році пішов із життя засновник товариства Руссо-де-Живон. Ніжинське земство на своєму зібранні в постанові високо оцінило його заслуги перед Ніжинщиною: « Був протягом чотирьох зібрань гласним і більше 11 років - головою Ніжинського сільськогосподарського товариства. Дуже гарні наслідки мала його діяльність у справі покращення сільського господарства взагалі, особливо у тваринництві ...Покійний для покращення коневодства розводив арденську породу... Тому земство заснувало срібну медаль його імені для нагороди на кожній виставці власників власних коней арденської породи».

Починаючи з весни 1914 року товариство заснує свій часопис «Ніжинець», який, як і все інше, проіснував до 1917 року.⁹

Ніжинське земство за період свого існування зробило все, що могло в тих умовах. Його досвід являє собою справжню скарбницю розвитку та становлення сільськогосподарської науки. І в цьому велика заслуга земства.

Джерела та література:

- 1 Філіал ЧОДА у м. Ніжині. Ф. - 342. Оп - 1. Справа 32. Арк. 4.
- 2 Там же. - Справа 64. С. 46 - 47.
- 3 Там же. - Справа 69. - Арк. 13 - 15.
- 4 Там же. - Справа 80. - Арк. 13 - 15.
- 5 Там же. - Справа 102. - Арк. 8 - 25.
- 6 Там же. - Справа 125. - Арк. 16 - 25.
- 7 Там же. - Справа 160. - Арк. 14 - 16.
- 8 Там же. - Справа 169. - Арк. 3 - 10.

